

De exotische wereld langs de Nijl

**Het contact tussen de Romeinen met hun zuiderburen
voorbij de Egyptische frontier 29 v.C. – 305 n.C.**

**Freek Mommers
S4228421
Bachelorscriptie
Scriptiebegeleider: D. Slootjes**

Inhoudsopgave

H1. Inleiding	4
H2. Betekenis van termen <i>Limes</i> en <i>Frontier</i>	6
H3. De Geografie aan de zuidelijke grenzen	15
H4. Het contact met Meroë	21
H5. Het contact met de Aksumieten	25
H6. De Nubiërs, Blemmyes en de <i>Dodecaschoenos</i>	28
H7. Bestaande literatuur en Egypte	32
Bibliografie	35

Afkortingen

- **Fontes Historiae Nubiorum** **FHS**
- **l'Annee Epigraphique** **AE**
- **Inscriptiones Latinae Selectae** **ILS**
- **Corpus Inscriptionum Latinarum** **CIL**
- **Orientis Graeci Inscriptiones Selectae** **OGIS**

H1. Inleiding

Frontiers en grenzen van het Romeinse Rijk zijn nog niet zeer lang het middelpunt van discussie. Het was niet veel langer dan vijftig jaar terug dat hier pas actief over werd nagedacht. Sindsdien is er nog steeds geen vaste definitie voor een *frontierzone* en zijn functie, daarom is het zeer belangrijk om hier veel aandacht aan te besteden, wat is nu eigenlijk een *frontierzone*? Na de vrede van Munster in 1648 valt een groot rijk zonder vaste grenzen bijna niet voorstellen. Toch zijn de grenzen van het Romeinse Rijk zeer moeilijk te definiëren en hebben historici nog steeds uiteenlopende conclusies.

Een belangrijk punt om te benadrukken is dat het idee van de Romeinse grenzen door de jaren heen is veranderd. De Romeinen zagen de *frontiers* niet als een vaste grens. 'Het Rijk zal zich altijd uitbreiden tot het einde van de wereld' staat bijvoorbeeld in een tekst van Vergilius.¹ De bestaande grenzen waren in zijn tijd dus tijdelijk totdat er weer een nieuw deel werd veroverd. Dit maakt het ook zo moeilijk voor ons om de daadwerkelijke grenzen vast te stellen. Imperialistische teksten uit de Romeinse tijd geven regelmatig verschillende grenzen aan zonder duidelijke verklaring hiervoor. Een deel daarvan komt doordat de Romeinen zelf ook niet precies wisten tot waar het Rijk echt liep, verklaart Hanson.² Later toen expansie steeds moeilijker bleek te zijn, schakelden de Romeinen over op het consolideren van gebieden en een wat defensievere tactiek, hoewel het idee van expansie nog steeds sterk aanwezig was.

Een groot deel van het debat over *limes* is een gevolg van het boek van Edward Luttwak uit 1976 over de *Grand Strategy* van de Romeinen. Dit wil zeggen dat er één groot overkoepelend plan, of idee, de politieke en militaire beslissingen van de Romeinen bepaald zou hebben. Luttwak betoogt dat de *Grand Strategy* van de Romeinen bestond uit het veiligstellen van het Rijk zonder de economie, stabiliteit of politiek aan te tasten.³ De Romeinen hadden volgens Luttwak dus vrede en veiligheid als hoogste doel. Vervolgens legt hij drie verdedigingsstrategieën uit die daarvoor in de *frontierzones* werden toegepast door de jaren heen. Dit boek heeft historici over de wereld opgeschud en veel reacties opgeleverd.

Luttwak gaat ervan uit dat *frontierzones* zijn ontstaan uit ongedefinieerde zones van expansie in de eerste eeuw na Christus die later duidelijk werden afgebakend door *limes*, forten en wegen en een pacifistisch ideaal. Het woord *limes* wordt vaak door veel historici gegeven aan de verschillende lange bewaakte linies, gevonden langs de grenzen van het hele rijk. Eigenlijk is dit geen juiste definitie van de term *limes*, wat in hoofdstuk 1 verder uitgelegd zal worden. Voor Luttwak waren de *limes* een duidelijke grens tussen Romeinen en

¹ Vergilius, *Aeneid* red. J. Dryden, *Virgil's Aeneid* (New York, 1909), 85.

² W.S. Hanson, 'The nature and function of Roman frontiers', in J.C. Barrett, A.P. Fitzpatrick, L. Macinnes (eds.), *Barbarians and Romans in North-West Europe from the Later Republic to Late Antiquity* (Oxford, 1989), 55-63.

³E. Luttwak, *Grand strategy of the Roman Empire from the first century to the third* (Baltimore, 1976), 1-7.

barbaren. Verscheidene historici leveren kritiek op deze theorie door te verklaren dat de Romeinse keizers zich nog steeds richtten op expansie, en dat frontierzones dus helemaal niet vastlagen.⁴ Luttwak's theorie is inderdaad opvallend wanneer er goed naar deze *limes* gekeken wordt. Deze liggen vaak helemaal niet aan de grenzen van het rijk, maar midden in de frontierprovincies. Zo kwam David Cherry met de conclusie dat de *fossatum Africae* helemaal niet gecreëerd was als defensiesysteem, maar vooral om het rondtrekken met kuddedieren te controleren.⁵ Daarbij komt dat de meeste *limes* en forten vooral gebruikt werden om interne problemen tegen te gaan, ver achter de grenzen, zoals bijvoorbeeld de Jodenopstanden in Judea.⁶ In Egypte zijn er niet eens *limes* te vinden, maar alleen fortificaties langs belangrijke handelsroutes.

De definitie en functie van een frontierzone staat ook ter discussie naar aanleiding van het boek van Luttwak, die het vooral als een militaire zone ziet. Hier is veel kritiek op en historicus Whittaker heeft dan ook een andere theorie; frontiers zijn vooral economische en politieke zones. De reden dat de grenzen zo 'vaag' zijn in frontierzones komt omdat de invloed op deze gebieden langzaam wegvaagt naarmate het economisch steeds minder oplevert.⁷ De grenzen stopten volgens Whittaker dus waar het land niet meer genoeg geld oplevert. Wanneer er naar Noord-Afrika gekeken wordt, kan dit een logische theorie zijn, maar in het Noorden van het Romeinse Rijk zal deze theorie meer problemen opleveren waar de Rijn bijvoorbeeld een redelijk duidelijke afbakening is.

Dat de verdedigingslijnes met kleine wachttorens en forten helemaal niets met de economie te maken hadden valt moeilijk hard te maken. Wanneer er bijvoorbeeld naar de kaart van het Romeinse Rijk wordt gekeken valt het op dat de meeste beschermingslijnes niet aan de grenzen van het Rijk lagen, maar juist vooral aan de belangrijke handelsroutes en steden.⁸ Zo zijn er in het Zuiden van Egypte 82 fortificaties te vinden aan de belangrijke handelsroutes richting de rode zee tegenover slechts 8 aan de oostgrens van de provincie waar ook vijandelijke Nomadenstammen leefden.

Onderzoek aan de noordelijke en oosterse frontierzones werd vaak als bewijs aangevoerd om het tegendeel van Luttwak te bewijzen: er was geen *grand strategy*. Hoewel de Afrikaanse provincies niet compleet vergeten worden in deze discussie, worden ze altijd maar kort behandeld en heeft het nooit in de kern van de belangstelling gestaan, terwijl Maximianus van 296 tot 299 zes legioenen en vele lokale rekruten en *Auxilia* nodig had om alle dreiging in Noord-Afrika, inclusief Egypte, neer te slaan.⁹ Dit was ongeveer een kwart van het totaal aantal legioenen dat het Romeinse Rijk op dat moment bezat. Deze legers waren ook hard nodig. Grote delen van Afrika waren eind derde eeuw veroverd door lokale

⁴ S. Mattern, *Rome and the enemy: Imperial strategy in the principate* (Londen, 1999), 81-122.

⁵ D. Cherry, *Frontier and Society in Roman North Africa* (Oxford, 1998).

⁶ B. Isaac, *The limits of empire: The Roman army in the east* (Oxford, 1990), 54-100.

⁷ C.R. Whittaker, *Rome and its frontiers: The dynamics of empire* (New York, 2004).

⁸ Pelagios, <http://pelagios.dme.ait.ac.at/maps/greco-roman/> [1-3-2012] Laatst bekeken (10-02-2015).

⁹ Luttwak, *Grand strategy of the Roman Empire*, 154-159.

Barbarenstammen. De Romeinen wisten de eeuwen hiervoor vaak de vrede te bewaren door middel van betalingen en vriendschappelijk contact maar uiteindelijk bleek dat niet genoeg te zijn.¹⁰

Ook Egypte kampte in de derde eeuw met veel interne en externe problemen. Interne opstanden en steeds terugkerende plunderingen van buurvolkeren zorgden voor veel schade. Ondanks dat Egypte een van de belangrijkste provincies voor de Romeinen was, is er maar weinig over de crisisjaren aan de grenzen van Egypte geschreven. Dat is een opvallend gegeven omdat Egypte ook wel als 'graanschuur van Rome' werd gezien, en daarnaast een zeer belangrijke schakel in de gewilde handel met China, India en Afrika was. Over Egypte zelf zijn veel boeken te vinden, maar de zuidelijke *frontier* van Egypte is nauwelijks onderzocht. Veel gebeurtenissen in dit gebied zijn nog steeds een mysterie, doordat er nog te weinig onderzoek hiernaar is gedaan. Het doel van dit onderzoek is om een zo goed mogelijk beeld te scheppen over het contact tussen de Romeinen en de zuiderburen van Egypte. Omdat deze *frontier* in een heel andere situatie verkeerde dan de al veel onderzochte noord- en oostgrenzen van het rijk, kan het een belangrijke toevoeging worden aan de al bestaande *frontier* studies. Terwijl de Romeinen in het noorden en oosten te maken hadden met lange vergestreckte grenzen langs vaak sterke vijanden, hadden ze in Egypte veel minder last hiervan. Ook waren de zuiderburen van Egypte een belangrijke schakel voor de gewilde Afrikaanse handelsproducten zoals ivoor en goud, een uniek kenmerk van deze *frontierzone*. Hierdoor is het aannemelijk dat de Egyptische *frontier* een andere functie had dan die aan de noord en oostgrenzen van het rijk. Een verdieping in deze exotische wereld langs de Nijl zou tot nieuwe conclusies over Romeinse *frontierzones* kunnen leiden. Voordat dit onderzocht kan worden is het nodig om de termen *Limes* en *Frontier* uit te leggen om verwarring te voorkomen. Deze term heeft namelijk ook niet altijd dezelfde betekenis gehad.

H2. Betekenis van termen *Limes* en *Frontier*

Wanneer woorden als *frontier* of *Limes* gebruikt worden in de moderne literatuur hebben historici altijd moeite om hier een moderne vertaling voor te geven. Vaak laten zij de woorden onvertaald staan. Daarom is het belangrijk om deze termen zo goed mogelijk te definiëren en te omschrijven. Bij dit onderzoek over de Egyptische *frontierzone* zullen deze termen veelvuldig voorbij komen, een uitgebreide uitleg zou dus niet misstaan. In de moderne literatuur wordt er voor uiteenlopende theorieën gebruik gemaakt van het woord *Limes*. Maar hoe schreven de Romeinen *zelf* hierover en wat voor betekenis had het voor hen? Dit hoofdstuk zal uitgebreid ingaan op de termen *Limes*, *Limites* en Romeinse omschrijvingen en gedachtes over grenzen. Helaas is het bronmateriaal over de echte

¹⁰ C.E. Van Sickle, 'The public Works of Africa during the reign of Diocletian' *Classical Philology* 25 (1930) 173-179.

functie van deze begrippen schaars en het komt vaak ook uit alle hoeken van het rijk. Het is echter wel mogelijk een grove betekenis uit de inscripties, teksten en poeziestukken te destilleren. Dit is een moeilijke taak voor historici vandaag de dag, vanzelfsprekend hadden de *limes* in het oude Romeinse Rijk niet overal dezelfde functie. Het woord *frontier* zal ook ter sprake komen; een term die vaak gebruikt wordt door moderne historici als omschrijving voor de grensstreken van het Romeinse Rijk. Vaak wordt de *frontier* ook onlosmakelijk verbonden met de moderne betekenis van *limes*, de versterkte verdedigingslijnes waar nog archeologische vondsten van te vinden zijn, maar dit is een grote misvatting. *Limes* waren niet per se verbonden met een grens of grensgebied. Daarover zal later in dit hoofdstuk dieper worden ingegaan.

Het omschrijven van de begrippen *Limes* of *Limites* is helemaal niet zo makkelijk als het lijkt, hierover alleen al zou een heel boek geschreven kunnen worden. De Romeinen zelf waren ook niet consistent in het gebruik van de term *Limes*. Door de tijd heen heeft het begrip meerdere betekenissen gekregen. Historicus en archeoloog Benjamin Isaac heeft een diepe analyse over deze termen gemaakt.¹¹ In zijn uitgebreide artikel worden inscripties en allerlei andere geschriften aangehaald waar de term *Limes* of een vervoeging hiervan in voorkomt. Vervolgens kijkt hij waar er nu echt naar werd verwezen. Dit artikel was grotendeels een reactie op historici die naar een *Limes* verwijzen als een defensieve versterkte linie zoals bijvoorbeeld Edward Luttwak.¹² Isaac komt tot de conclusie dat *Limes* in latere jaren vooral refereert naar een grens en benadrukt dat het niet verwijst naar een versterkte beschermingslinie. Volgens hem is de term vooral gebruikt om administratieve en economische zones onder leiding van een *dux* aan te geven en heeft het geen enkele connectie met de militaire fortificaties in het gebied.¹³ Dit is toch een opvallende aanname, wanneer de *dux* ook de administratieve functie op zich neemt, lijkt de lokale *prefect* overbodig te zijn. Helaas legt Isaac dit verder niet uit in zijn artikel.

W.S. Hanson, historicus die ook de betekenis van *Limes* en *frontiers* probeert te definiëren, is het niet helemaal eens met deze conclusie. De letterlijke Latijnse definitie van *Limes* is volgens Hanson: 'een grens in een frontierzone.'¹⁴ Maar de Romeinen gebruikten deze term ook om een frontier of grens aan te geven. Volgens Hanson heeft dat ervoor gezorgd dat de Romeinen deze term net zo verwarrend gebruikten zoals wij dat nu doen. Daarnaast ziet hij de periode aan het eind van Augustus' heerschappij al als een omschakeling naar een wat defensievere houding door de natuurlijke omstandigheden waarbij de woestijn in het zuiden en oosten een barrière vormden, en in het noorden de dikke bebossing. Ook twijfelt Hanson er niet over dat de versterkte frontierlinie 's een militaire functie hadden.¹⁵ Naast deze militaire functie betoogt hij dat er ook een zekere

¹¹ B. Isaac, 'The meaning of the terms *limes* and *Limitanei*' *The Journal of Roman Studies* 78 (1988), 125-147.

¹² E. Luttwak, *Grand strategy of the Roman Empire from the first century to the third*. (Baltimore, 1976).

¹³ Isaac, 'The meaning of the terms *limes* and *Limitanei*', 146.

¹⁴ W.S. Hanson, 'The nature and function of Roman frontiers', in J.C. Barrett, A.P. Fitzpatrick, L. Macinnes (eds.), *Barbarians and Romans in North-West Europe from the Later Republic to Late Antiquity* (Oxford, 1989), 55.

¹⁵ *Ibidem*, 58.

administratieve functie aan vast zat, en daarmee komt hij al dichterbij Isaac zijn standpunten. Er zijn volgens Hanson genoeg fortificaties gelokaliseerd op plekken die in militair opzicht niet te verklaren zijn, maar wel in administratief opzicht. De fortificaties tussen de rivieren de Rijn en Neckar die niet de rivierlijn volgen maar een rechte lijn hiertussen is hier een voorbeeld van.¹⁶

Waar beide historici het wel over eens zijn is dat de term *Limes* in de eerste eeuw van de christelijke jaartelling een aanvallende term was. In deze periode waren de Romeinse keizers ook niet bezig met verdedigen, maar voornamelijk met expansie en uitbreiding. Dit komt ook in verschillende bronnen regelmatig naar boven. Vergilius, een auteur aan het hof van Augustus wordt vaak gezien als auteur van propaganda voor de keizer. Zijn epos de *Aeneis* zou geschreven zijn om voor de Romeinen een epische voorgeschiedenis te creëren. In het verhaal komen ook wat doelen van Augustus naar voor: '*Imperium sine fine dedi*' oftewel: 'Het Rijk kent geen einde; een Rijk tot het einde van de wereld.'¹⁷ Augustus was dus duidelijk niet van plan om het Rijk even groot te laten als dat het was. De term *Limes* werd in deze tijd ook niet op een defensieve manier geïnterpreteerd. Tacitus, een geograaf en historicus in ongeveer dezelfde periode en tegenwoordig gezien als een betrouwbare bron ondanks zijn eigen agenda vanuit de elite, refereert regelmatig naar *Limes* als een weg door vijandelijk gebied. Over een veldtocht in *Germanica* schrijft hij:

*'at Romanus agmine propero silvam Caesiam **limitemque**, a Tiberio coeptum scindit, castra in limite locat.'*¹⁸

'Maar de Romeinse generaal, die met een stevige mars door het bos van Caesiam marcheerde, opende de weg die Tiberius eerst gebouwd heeft, en zette zijn kamp op naast de weg.'

Limes staat hier voor een nieuwgebouwde weg in vijandelijk gebied, een soort aanvalsstrategie. En Tacitus is niet de enige, ook Frontinus, een consul in de eerste eeuw na christus refereert met het woord *Limes* naar deze strategie, en betoogt daarnaast dat dit ook de reden van het succes was tijdens de veldtocht.

*'Imperator Caesar Domitianus Augustus, cum Germani more suo e saltibus et obscuris latebris sabinde impugnarent nostros tutumque regressum in profunda silvarum haberent, **Limitibus** per centum viginti milia passuum non mutavit tantum statum belli, sed et subiecit dicioni suae hostes, quorum refugia nudaverat **limitibus** actis.'*¹⁹

¹⁶ Ibidem, 59.

¹⁷ Vergilius, *Aeneid* vert. J. Dryden, *Virgil's Aeneid* (New York, 1909), 85.

¹⁸ Tacitus, *Annales* vert. A.J. Church en W. J. Bodribb, *Annals of Tacitus translated into English with notes and maps* (Cambridge, 1876), 25.

¹⁹ Frontinus, *Stratagems* red. C.E. Bennet, *Loeb Classical Library 174* (Londen, 1925), 27.

‘Nadat de Germanen onze troepen voortdurend aanvielen vanuit de bossen en hun verborgen schuilplaatsen konden zij zich steeds veilig terugtrekken in de diepte van de bossen. Keizer Caesar Domitian Augustus veranderde, met de steun van honderdtwintig mijl aan militaire wegen, niet alleen het verloop van de oorlog, maar onderwierp de vijanden aan zijn macht waarvan hij de schuilplaatsen bereikbaar had gemaakt met de wegen die hij bouwde.’

De term *limes* werd in deze tijd vooral gebruikt in verslagen over veldtochten tegen Germanen. De dikke bebossing zorgde voor problemen en het bouwen van wegen was de oplossing bij het veroveren van deze gebieden. Tacitus en Frontinus omschreven beiden deze tactiek en gebruikten dezelfde term hiervoor. Het woord *Limes* had in deze periode dus niets te maken met vorm van verdediging. Daarnaast zijn er ook geen signalen dat de Romeinen iets in de vorm van verdedigingslinies opbouwde in deze tijd. Het begrip *Limes* stond in de eerste eeuw alleen in het teken van expansionistische veldtochten en de Romeinen maakten geen plannen om het Rijk echt te beschermen. Dit was grotendeels ook niet nodig doordat de Romeinen vaak samenwerkten met Clientstaten aan de buitenste grenzen van het Romeinse Rijk. In Afrika bijvoorbeeld kreeg de koning van Numidia het gebied Mauretania als zijn eigen koninkrijk, als dank voor de hulp in de oorlog tegen de Carthagers. Deze Clientstaten waren op papier zelfstandig, maar in de praktijk hadden de Romeinen politieke en economische macht over deze gebieden.²⁰ Deze constructie zorgde ervoor dat de Romeinen zich niet bezig hoefden te houden met de defensie in deze gebieden, dat waren taken die de Clientstaten zelf oplostten. Verdediging was dus vaak ook helemaal niet nodig.

De grenzen van het Romeinse rijk waren in deze periode niet erg duidelijk doordat ook de grenzen met de clientstaten niet heel helder waren. Officieel waren het twee verschillende gebieden, maar in de praktijk was de grens als afbakening minder belangrijk omdat de Romeinen toch al politieke en economische macht over de Clientstaat hadden en het dus eigenlijk een grens binnen het eigen Rijk zou zijn.²¹ Daarnaast werd het Rijk steeds vergroot en grenzen lagen dus niet zozeer vast in een tijd waarbij geografische kaarten nog niet bestonden. Dit is tegenwoordig moeilijk te begrijpen, elk land heeft vaste grenzen en weet precies waar deze zijn. Historicus Stephen Dyson probeert dit verschijnsel, bewust van de beperkingen, naar een herkenbaar beeld te verplaatsen. Dit doet hij door de Romeinse *frontier* te vergelijken met de Amerikaanse *frontier* ten tijde van de Europese kolonisatie. Hierbij waren de grenzen ook niet duidelijk en was de grens ‘de verste plek waar de eigen

²⁰ W.S. Hanson, ‘The nature and function of Roman frontiers’, in J.C. Barrett, A.P. Fitzpatrick, L. Macinnes (eds.), *Barbarians and Romans in North-West Europe from the Later Republic to Late Antiquity* (Oxford, 1989), 56.

²¹ *Ibidem*, 56-57.

inwoners leefden.²² Uiteindelijk begon deze instelling bij de Romeinen toch te veranderen naarmate ze meer en meer tegenstand kregen.

De omschakeling van de aanvallende instelling naar een wat behoudendere instelling begon waarschijnlijk eind tweede eeuw. De Romeinen kregen meer tegenstand en stuitten op steeds minder aantrekkelijke gebieden aan de grenzen. Appianus' *Praefatoria* is een van de meest bediscussierde bronnen uit deze overgangperiode.

*'Possessing the best part of the earth and sea they have, on the whole, aimed to preserve their empire by the exercise of prudence, rather than to extend their sway indefinitely over poverty-stricken and profitless tribes of barbarians.'*²³

Appianus is een veel bekritiseerde historicus uit de tweede eeuw. Zijn data en bronnen lijken niet altijd te kloppen en daardoor verliest het ook een deel van zijn geloofwaardigheid. Dit wil niet zeggen dat zijn tekst over een de veranderende houding van de Romeinen gelijk ongeloofwaardig is. Er zijn genoeg aanwijzingen dat de Romeinse keizers niet heel veel later defensieve linies opstelden. Maar daarnaast zijn er ook genoeg teksten die de expansiedrang van deze keizers omschrijven. De blik veranderde op zijn minst naar ook het behoud van het rijk, naast de expansie.

Appianus' bovengenoemde stelling is redelijk geloofwaardig wanneer er gekeken wordt naar de handelingen van de keizers niet lang na hem. Deze keizers hadden naast de expansiedrang ook een wat defensievere instelling. Dit zal waarschijnlijk een langzame ontwikkeling geweest zijn maar de eerste keizer waarvan er meerdere teksten over deze omschakeling te vinden zijn is Commodus. Er zijn meerdere teksten te vinden waarbij de Romeinen geen plan voor een bewaakte grens hadden tot Commodus' regeerperiode. Een latijnse inscriptie in Tripolitana is misschien wel het duidelijkste voorbeeld.²⁴ Hier wordt verklaard dat er vóór Commodus helemaal geen defensieve troepen aanwezig waren aan de grenzen van het Rijk. De Romeinen realiseerde vaak via diplomatiek contact met naburige volkeren veiligheid aan de grensgebieden. Ook in het gebied Mauretania Tingitana leken zelfs tot laat in de derde eeuw verdedigende troepen niet nodig. De grenzen waren door middel van vriendelijk contact met naburige volkeren relatief veilig, wat regelmatig in inscripties vermeld wordt.²⁵ Commodus werd al in de oudheid omshreven als een van de slechtste keizers van het Rijk en zijn irrationele beslissingen.²⁶ Zonder een sterk verband

²² S.L. Dyson, 'The Roman frontier in comparative perspective: the view from North America', in P. Brun, S. van der Leeuw, C.R. Whittaker, *Frontières d'Empire. Nature et signification des frontières romaines* (Nemours, 1993), 149-157.

²³ Appianus, *Praefatoria*, red. H. White, Loeb Classical Library 2, deel I (Londen, 1913), 15.

²⁴ AE 1922, 53.

²⁵ AE 1921, 23.

²⁶ Dit negatieve beeld is waarschijnlijk deels overdreven. Een groot deel van de teksten geschreven in die tijd komt vanuit het Senaat. Omdat Commodus in een machtsstrijd zat met het Senaat zijn er veel negatieve propagandateksten te vinden over Commodus. Voor meer informatie over dit onderzoek naar Commodus zie: O. Hekster, *Commodus: an emperor at the crossroads* (Amsterdam, 2002).

hiertussen te leggen, is het zeker mogelijk dat dit ook voor conflicten met aangrenzende stammen gezorgd kan hebben en een zekere versterking aan de grenzen noodzakelijk was.

Op meerdere plaatsen laat Commodus fortificaties of torens bouwen voor de bescherming van het Rijk. Dit is ook in verschillende latijnse inscripties terug te vinden. In Mauretania werden er nieuwe torens en fortificaties gebouwd om de provincie te beschermen namens Commodus.

*'Im. Caesar M. Aurel. Commodus | Antonius Aug. P. Germanicus Sarmaticus Brittanicus | Maximus securitati provincialium suorum consulens | Turres novas instituit et veteres refecit opera militum suorum'*²⁷

'Imperator Caesar Marcus Aurelius Commodus | Antonius Augustus Prefector van Germanië, overwinnaar van de Sarmaten en Britten | Zorgde voor de veiligheid van zijn onderdanen | Hij bouwde nieuwe torens en herbouwde de oude gebouwen van de soldaten'

Ook in andere gebieden zoals bijvoorbeeld Pannonië aan de Donau zijn inscripties teruggevonden waarbij Commodus opdracht geeft tot het bouwen van torens om de provincie te beschermen.

*'Imp Caes M. Aur. Commodus Antonius [...] Ripam omnem burgis a solo exstructis, item preasidiis per loca opportuna ad clandestinos latrunculorum transitus oppositis munivit per legatum pro praetore.'*²⁸

'Imperator Caesar Marcus Aurelius Commodus Antonius [...] liet langs de gehele rivier via zijn legatus pro praetere torens en ook castella vanaf de grond af opbouwen Hij liet ze op strategische locaties plaatsen tegen de heimelijke invasies van 'rovertjes'.'

Deze inscriptie verwijst nadrukkelijk dat de beschermingslinie bedoeld is om plundersaars en rovers tegen te houden. Hoewel dit aangeeft dat het geen beschermdde linie is tegen grote vijandelijke invallen, geeft het wel aan dat Commodus ook denkt aan verdediging naast de uitbreiding van het rijk. Commodus is op zijn minst wat behoudender in zijn expansiepolitiek dan zijn voorgangers die geen verdedigingslinies opstelden.

Ook de term *Limes* verandert in deze periode. De betekenis van de term *Limes* verandert langzaam van een weg door vijandelijk gebied, naar grens of *frontier*. Hierbij moet vermeld worden dat het woord *Limes* in vroegere jaren ook al deze betekenis kon hebben. De belangrijke omschakeling is echter dat de aanvallende betekenis van dit begrip verdwijnt. Ook belangrijk om hierbij te melden is dat er met 'grens' niet specifiek een bewaakte of gefortificeerde grens wordt bedoeld. Wel werden er vaak torens en fortificaties gebouwd op

²⁷ ILS 295.

²⁸ CIL 3385.

strategische plekken aan deze grenzen. De *Itinerarium Antonini* waarschijnlijk uit begin derde eeuw verwijst een aantal keer naar de grenzen in met *Limite*.

*'Item a Capua Equo Tutico ubi Campania **limitem** habet'*²⁹

'Ook van Capue naar Equo Tutico, waar de grens van Campania ligt'

*' iter quod **limitem** Tripolitanum per Turrem Tamalleni a Tacapes Lepti Magna ducit'*³⁰

' Bij de weg die van Tacapes naar Lepti Magna loopt, wordt de grens van Tripolitanum aangegeven met de toren van Tamalleni'

*'Iter Britanniarum: [...] A **limite**, id est a vallo, Praetorio.'*³¹

'Itinerarium van Brittanië: [...] van de grens, dat is van de muur tot aan het legerkamp'

Een *Itinerarium* is misschien wel de meeste objectieve bron die nu gebruikt kan worden.³² Deze werden hoogstwaarschijnlijk gebruikt als wegekaart. Steden, grenzen en natuurlijke verschijnselen werden hier omschreven. De grenzen werden hier steeds aangegeven door middel van het woord *limes*. Opvallend is dat de muur van Hadrianus in de laatste passage apart vermeld werd met *vallo*, de muur was dus niet de grens zelf; de muur stond bij de grens. Wat wel duidelijk is, is dat de term *limes* was nu een neutrale term geworden en werd niet meer gebruikt in combinatie met aanvallende of verdedigende strategieën.

De reden van de verwarring over de term *Limes* in moderne literatuur kan komen doordat er geregeld teksten voorbij komen waar de Romeinse keizers opdracht geven tot het versterken van deze grenzen (*limes*) door middel van forten of torens. Hoewel de term *limes* zelf dus niet een versterkte verdedigingslinie betekent, werden er vaak wel van deze linies gebouwd langs deze *limes* en het woord werd wel vaak gebruikt als aanduidingspunt bij het bouwen van deze linies.

Dit kan uitgelegd worden aan de hand van een kort Grieks voorbeeld. Een lexicografie van Suidas uit de tiende eeuw, die waarschijnlijk was gebaseerd op Zosimus, omschreef dat ook Diocletianus nog bezig was voor het versterken van deze *Limes*.

²⁹ *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti Itinerarium* red. O. Cuntz, *Itineraria Romana I* (Leipzig 1929), 71.

³⁰ *Ibidem*, 16.

³¹ *Ibidem*, 10.

³² B. Salway, 'Sea and river travel in the Roman itinerary literature', in R. Talbert en K. Brodersen (eds.), *Space in the Roman World: its Perception and Presentation* (Münster, 2004), 68-85.

*'Again, Diocletian when considering the state of the empire, considered it necessary to strengthen all **eschatia** with sufficient forces and to build forts'³³*

Eschatia is het greekse woord voor *limes*. Hiermee werd dus niet de forten of de beschermingslinie bedoeld, maar de grens, waar toevallig andere forten en torens gelokaliseerd waren. Niet alleen de greekse bronnen gebruikte de term op deze manier. Ook in latijnse teksten wordt het woord *Limes* steeds meer gebruikt om een grens aan te geven. In een brief uit 297 aan Constantijn waar helaas de auteur onbekend van is, staat het volgende:

*'Partho quippe ultra Tigrim redacto, Dacia restituta, porrectis usque ad Danubii caput Germaniae Raetiaque **Limitibus**'³⁴*

'De Parthen zijn teruggedrongen tot de rivier de tigris, Dacia is hersteld en de grenzen van Germania en Raetia zijn uitgebreid tot de bron van de Donau'

Met het woord *limes* hier wordt duidelijk gerefereerd naar een grensgebied dat vergroot of hersteld is. Er worden verder niet fortificaties, verdedigingstorens of aanvallende wegen genoemd. Aangezien er in de derde eeuw veel van dit soort teksten te vinden zijn waar de term *limes* in voor komt, mag er aangenomen worden dat het begrip *Limes* in deze tijd grens betekende.

Het is goed te begrijpen dat de betekenis van het woord *limes* verwarrende definities kan opleveren in de moderne literatuur. De archeologische vondsten van de verdedigingslinies van bijvoorbeeld *Limes Tripolitania* of *Limes Arabia* lagen precies op de plek waar de Romeinen verwezen naar de *limes*. Dit geeft de indicatie dat een *limes* een beschermingslinie is, terwijl de Romeinen verwezen naar de grenzen van het Rijk, waar uiteindelijk een verdedigingslinie bij werd gebouwd. Hoewel het woord door de jaren heen maar ook in dezelfde periodes verschillende betekenissen had, kan de term het beste vertaald worden met grens of grensgebied. Een neutrale term waar geen aanvallende, noch defensieve betekenis achter zat.

Nu rest de uitleg van de term *frontier* nog. *Frontier* of *frontierzone* is een term van moderne historici. Hiermee wordt meestal een grensgebied of grensprovincie aangeduid. De inhoud van deze gebieden zijn niet bij alle historici hetzelfde, en daarmee is een *frontierzone* dus ook niet altijd hetzelfde gedefinieerd. Ook worden de woorden *limes* en *frontier* vaak door elkaar heen gebruikt, waarbij de begrippen regelmatig door elkaar worden gehaald alsof het een letterlijke vertaling is van eenander. W.S. Hanson definieert een *frontierzone* als: *'an area of interaction between two cultures as well as the relatively simplistic concept of*

³³ *Suidae Lexicon*, red. A. Adler, A new edition of Suidas Suidae Lexicon (Leipzig, 1928) 432.

³⁴ *Panegyric of Constantius* red. R.A. Mynors, C.E. Nixon en B.S. Rodgers, In praise of later Roman Emperors: The Panegyrici latini (Oxford, 1994), 109.

*the interface between the Roman army and native opposition.*³⁵ Deze definitie sluit geen opties uit waardoor het een zeer bruikbare definitie zal zijn voor dit onderzoek.

Toch zijn er ook andere historici die er een andere overtuiging op nahouden. Edward Luttwak bijvoorbeeld ziet een *frontier* als een duidelijke scheiding tussen de Romeinen en barbaren. Volgens hem creëerden de Romeinen dat via *limes*, fortificaties en palissademuren aan de rand van hun rijk. Hiermee werden de naburige volkeren buiten gehouden en de Romeinen binnengehouden.³⁶ Hoewel Whittaker juist fel tegen Luttwak zijn theorie ingaat, vertoont hij ook overeenkomsten met hem. Whittaker ziet geen culturele grens maar een duidelijke administratieve en economische grens.³⁷ Alles binnen de beschermingslijnes is administratief deel van het Romeinse rijk, en alles daarbuiten barbaars. Cultureel ziet Whittaker veel interactie en integratie tussen de oorspronkelijke bewoners en de Romeinen. Hiermee is zijn definitie anders als die van Hanson, die een relatief simplistisch contact tussen Romeinen en de andere bevolking ziet.³⁸

David Cherry geeft nog een andere invalshoek op *frontierzones*. Volgens hem zijn de *frontierzones* vooral economische zones. Een *frontier* was volgens Cherry een langgestrekte zone waarbij de politieke macht langzaam steeds meer afzwakte naarmate de economische opbrengsten van het gebied ook afzwakte. Een *frontier* was volgens Cherry dan ook geen strikte grens tussen Romeins en niet Romeins. Whittaker gaat wel mee in de theorie waarbij de economische opbrengst en politieke macht langzaam afzwakt, maar ziet toch een relatief strikte grens tussen wat er bij de Romeinse administratie hoorde en wat daarbuiten viel.

Egypte heeft een unieke plek in het onderzoek naar de termen *limes* en *frontierzones*. De meeste historici verwijzen niet of nauwelijks naar Egypte en op een aantal experts na werd de zuidelijk *frontierzone* ook niet onderzocht. Een van de belangrijkste redenen hiervoor is dat de termen *limes* of *eschatia* in Egypte niet gebruikt werden. Pas na Diocletianus, na het jaar 300, werden deze woorden gebruikt in de geschriften.³⁹ Zonder bronmateriaal over *limes* is het moeilijk om erachter te komen wat de *frontierzone* van Egypte nu echt inhield. Daarnaast is het bronmateriaal uit de regio verwarrend en tegenstrijdig. De grenzen ten zuiden van Egypte zijn daardoor misschien wel de meest onduidelijke van het hele Romeinse Rijk. Hierom moet er vooral naar de andere bronnen gekeken worden om zo een verhaal te kunnen vormen over de *limes* en het Romeinse gedrag aan de zuidelijke *frontierzone* van Egypte.

³⁵ W.S. Hanson, 'The nature and function of Roman frontiers', in J.C. Barrett, A.P. Fitzpatrick, L. Macinnes (eds.), *Barbarians and Romans in North-West Europe from the Later Republic to Late Antiquity* (Oxford, 1989), 55.

³⁶ E. Luttwak, *Grand strategy of the Roman Empire from the first century to the third*. (Baltimore, 1976) 60.

³⁷ C.R. Whittaker *Rome and its frontiers: The dynamics of empire* (New York, 2004), 28-50.

³⁸ D. Cherry, *Frontier and Society in Roman North Africa* (Oxford, 1998), 53.

³⁹ P. Mayerson, 'The meaning of the word *limes* in the papyri' *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* (1989), 287-291.

H3. De Geografie aan de zuidelijke grenzen

Dit hoofdstuk richt zich op het contact tussen de verschillende volkeren en de Romeinen aan de zuidelijke *limes* tussen van het Romeinse Rijk. Dit gebied wat tegenwoordig het land Sudan is, werd in de Romeinse tijd ook wel *Lower Nubia* of de *Dodecaschoenos* genoemd. Archeologische vondsten en inscripties bewijzen dat er contact geweest is tussen de Romeinen en de verschillende volkeren rondom de Nijl. Toch is het niet zo duidelijk om deze verschillende volkeren ook daadwerkelijk te lokaliseren. Door de diversiteit en het tegensprekende karakter van het bronmateriaal is het tot de dag van vandaag nog moeilijk om met zekerheid te verklaren waar deze volkeren daadwerkelijk leefden.

Een van de redenen waarom het zo moeilijk is om een goed overzicht over dit gebied te krijgen, is omdat tegenwoordig is de geografische situatie in dit gebied anders is doordat tegenwoordig grote delen van het gebied onder water staan. *Lake Nasser* is door de jaren heen gegroeid en heeft grote delen opgeslokt.⁴⁰ Er zijn ook geen verslagen te vinden over de periode voordat dit gebeurde. Alle informatie moet dus volledig gebaseerd worden op antiek bronmateriaal. Deze bronnen zijn vaak ook niet volledig of incorrect. Een andere oorzaak van de onduidelijkheid is dat archeologen in dit gebied zich ook vrijwel alleen richten op de Egyptische periode en cultuur. Hierdoor zijn er waarschijnlijk nog veel vestigingen en steden niet ontdekt. Zelfs de Barrington atlas vermeldt in het bijschrift over het gebied dat het de minst onderzochte regio is en hier nog de meeste onduidelijkheid over bestaat, van alle mappen die gemaakt zijn.⁴¹

De bronnen en inscripties over dit gebied die wel gevonden zijn, hebben vaak tegenstrijdige informatie en lijken regelmatig ook niet te kloppen. Een zeer waarschijnlijke theorie is dat deze tegenstrijdige informatie komt door de gebrekkige kennis van de auteur of de Romeinen in het algemeen over dit gebied, waardoor de volkeren regelmatig door elkaar werden gehaald.⁴² Ook het recente onderzoek van Barnard kwam tot deze conclusie.⁴³ Voor zijn onderzoek had Barnard vrijwel alle inscripties uit Nubia waarbij deze volkeren ter sprake kwamen onderzocht, en kwam tot de conclusie dat volkeren vaak diverse namen kregen van de Romeinen en ook verschillende leefgebieden aan eenzelfde volk werd toegeschreven.

Deze gebrekkige kennis bestond doordat de bekendste Romeinse geografen uit deze tijd hun informatie geheel baseerden op geruchten en verhalen, zonder ook daadwerkelijk dit gebied bezocht te hebben. Hierdoor waren veel omschrijvingen van het gebied ook vaak

⁴⁰ R. Talbert, *Map by map directory to accompany the Barrington atlas of the Greek and Roman world* (New Jersey, 2000), 1181.

⁴¹ *Ibidem*, 1188.

⁴² B. Hendrickx, 'On the withdrawal of the Roman troops from the Dodecaschoenos in AD 298: Many questions and few answers – the problems in perspective' *Akroterion* 59, (2014), 47-65.

⁴³ H. Barnard, 'Sire, il n'ya pas de Blemmyes: A re-evaluation of historical and archeological data' *People of the red sea: Proceedings of the red sea project II*, (2004), 23-38.

fout. De waterval vlak voorbij de steden Elephantine, en Syene werd vaak gezien als de grens van Egypte in deze tijd en geen enkele geograaf reisde zuidelijker dan deze steden. De diplomaten van de zuidelijke volkeren werden vrijwel altijd ontvangen in Philae, de eerste grote stad vlak voorbij deze waterval. Hoewel de Romeinen later *Lower Nubia* in hun bezit hadden, bleef de eerste waterval een duidelijke grens. Alles ten zuiden van Elephantine werd hoogstwaarschijnlijk gebaseerd op verhalen en geruchten van handelaren, lokale nomaden of Romeinse legionairs.

De Romeinen in Egypte hadden ongeveer vijf noemenswaardige zuiderburen, hoewel ook daarover gediscussieerd kan worden. De twee sterke koninkrijken van Meroë en later Aksum waren de voornaamste buurvolkeren. Daarnaast leefden er nog de Nubiërs, Blemmyes en Troglodyten. Dit waren voornamelijk nomadenstammen maar de Nubiërs en Blemmyes leefden ook nog in een aantal steden langs de Nijloever. Het grootste deel van de bevolking leefde echter in de woestijnen ten oosten en westen van de Nijl. De Troglodyten leefden aan de oostkust van Afrika en betekende letterlijk ook wel 'grottenduiker'. Dit was voor de Romeinen waarschijnlijk ook het minst interessante buurvolk door hun primitieve levensstijl. Doordat de Romeinen ook niet in conflict kwamen met hen, kwamen zij niet vaak voor in de Romeinse geschriften. Zij komen daarom in dit onderzoek ook niet aan bod.

Afbeelding 1: Map met de omschrijving van de verschillende volkeren langs de Nijl tot aan Midden-Afrika. De rode strepen geven de locatie van de eerste en tweede waterval weer, wat in de antieke periode als de grenzen van de *Dodecaschoenos* werd beschouwd. Noot: De Nuba beschaving was waarschijnlijk een stuk noordelijker gevestigd, tussen de twee grenzen van de *Dodecaschoenos*. Het Sabeaan koninkrijk was in de derde eeuw een onderdeel van het koninkrijk Aksum.

De Romeinen maakten vaak geen onderscheid tussen de zwarte volkeren ten zuiden van Egypte, deze werden vaak allemaal *Aithiopians* genoemd.⁴⁴ Toch omschrijft Strabo, een van de bekendste geografen uit de Romeinse tijd, de *Aithiopians* als maar één volk.

*'[...] The largest of these is Meroe, the royal seat and capital of the Aithiopians'*⁴⁵

Dat is een opvallend gegeven. Met Ethiopiërs, in de context van Afrika, werden bijna altijd de Meroërs bedoeld, terwijl *Aithiopians* ook zwarte bevolking betekende. De Romeinen zijn zeer inconsistent in hun gebruik van het begrip *Aithiopians*. Romeinse auteurs schreven bijvoorbeeld eerst over *Aithiopians* waarmee Meroë bedoeld werd, om even later in dezelfde tekst daar een ander volk mee te omschrijven. Vanaf de derde eeuw begonnen ook de andere volkeren langs de Nijl zichzelf *Aithiopians* te noemen, wat zij voorheen niet deden⁴⁶. Wel wist Strabo precies de kenmerkende handelswaren en verschillende volkeren op te noemen en wist hij grofweg de plekken waar de verschillende volkeren woonden op te noemen, hoewel hier ook een aantal foutieve omschrijvingen tussen zaten.⁴⁷ Naast de twee koninkrijken van Meroë en Aksum, die toch als enigszins beschaafd beschouwd werden, leefden er ook nog vele, volgens de Romeinen, primitieve nomadenstammen. De Nubiërs, met een cultuur die te vergelijken is met de Egyptenaren, werden niet als bedreigend gezien en werden ook als vredelievend volk omschreven.⁴⁸ Hoewel ook de Nubiërs regelmatig plunderden, werden de Blemmyes als de enige grote lastpost beschouwd.⁴⁹ Door hun plundertochten op handelsroutes naar de rode zee waren zij een doorn in het oog voor de Romeinen. Strabo omschreef hen als een primitief volk levend in grotten, net als de Troglodyten.⁵⁰ Plinius gaat nog een stap verder en omschreef hen als mythische wezens zonder hoofd.

*'The blemmyae, by report, have no heads, but their mouth and eyes fixed in their breasts'*⁵¹

⁴⁴ Deze term werd overgenomen van de Griekse geografen Homerus en Herodotus. In het Grieks betekende dit letterlijk vertaald: Verschroeiide huid, gebaseerd op de mythe dat de *Aithiopiërs* dicht bij de zonnegod woonden waardoor zij een zwarte huidskleur hadden. Zie voor deze mythe Homerus' *Odysee* en Herodotus' *Historiën*.

⁴⁵ Strabo, *Geographika* red. H.L. Jones, Loeb Classical Library 8 deel I (Londen, 1917), 121.

⁴⁶ FHS 317.

⁴⁷ Strabo, *Geographika* red. H.L. Jones, Loeb Classical library 241 deel VIII (Londen, 1930), 307-373.

⁴⁸ In de Romeinse inscripties hadden de Nubiërs veel verschillende namen zoals *Nobotai*, *Annoubai*, *Noubades*, *Nubae* of *Nubate*. Aangenomen wordt dat hiermee een aantal nomadenvolkeren bedoeld werden die als één werden gezien en dat deze verschillende namen ontstonden door lokale verschillen in de uitspraak en de Romeinse vertaling van de Nubische taal. Zie hiervoor F.M. Snowden, *Blacks in Antiquity: Ethiopians in Greco-Roman Experience* (Londen, 1970).

⁴⁹ Net als bij de Nubiërs zijn ook de Blemmyes waarschijnlijk een verzameling aan nomadenvolkeren die afstammen van de Beja stam. De Romeinen maakten geen onderscheid en zagen misschien ook geen verschil in deze verschillende stammen. Zij werden altijd als één volk omschreven. Ook hiervoor kan gekeken worden naar F.M. Snowden, *Blacks in Antiquity: Ethiopians in Greco-Roman Experience* (Londen, 1970).

⁵⁰ Strabo, *Geographika* red. H.L. Jones, Loeb Classical Library 241 deel VIII (Londen, 1930), 3-5.

⁵¹ Plinius, *Historia Naturalis* red. P. Holland, Pliny's natural history in Thirty-seven books I (Leicester, 1847), 263.

De nomadenvolkeren met een Egyptische cultuur leken een voorsprong te hebben op de nomadische levensstijl van de buurvolkeren. De Nubiërs en Meroërs werden respectvol omschreven, terwijl de Blemmyes en ook de Troglodytes maar als primitieve levens gezien werden.⁵² De Blemmyes waren onbekender voor de Romeinen als de Nubiërs, die hun geschiedenis deelden met de Egyptenaren. Hierdoor werd er waarschijnlijk door de Romeinen vaak neergekeken op Beja-stammen terwijl deze nomadenstammen vermoedelijk niet een veel andere levensstijl als bijvoorbeeld de Nubische nomaden hadden. De Egyptische cultuur en geschiedenis zorgde voor veel respect bij de Romeinen, zo werden er in Egypte ook geen grootschalige Romaniseringspogingen gedaan en nam de keizer in Egypte de titel van Faraos over. Hiermee stapte hij af van de eigen Romeinse traditie.⁵³ De Aksumieten kregen niet veel aandacht in de eerste Romeinse jaren in Egypte. Koninkrijk *Axum* werd pas voor het eerst genoemd tussen 50 en 100 na Christus. De beschaving was wel bekend bij de Romeinen maar pas vanaf halverwege de eerste eeuw werd ook het koninkrijk bij naam genoemd. In de eerste eeuw was er ook nauwelijks aandacht voor deze regio maar dat veranderde later toen de Aksumieten een sterke positie verkregen in de handel rondom de Rode Zee en een grote concurrent werden in de handel met Azië.

Ondanks de plunderingen die regelmatig voorkwamen langs de handelsroutes, zag Strabo geen problemen of dreiging vanuit het zuiden. De zuidgrens van Egypte had volgens Strabo geen uitgebreide verdedigingslinie nodig.⁵⁴ Er was dan ook geen vast legioen aan de zuidgrens gelegd. Van de drie legioenen in Egypte waren slechts drie cohorten aan de grens bij Syene gelegd met als doel om deze te beschermen. Het grootste deel van de legers zat verspreid door de gehele provincie.⁵⁵ Egypte valt in deze periode ook in lijn met de rest van het rijk. In de eerste eeuw werd er nauwelijks aan defensie gedacht en er waren vrijwel geen legionairen aan de grenzen gelegd.

Geconcludeerd kan worden dat de Romeinen vooral in het begin van het keizerrijk weinig kennis van het gebied hadden. Vooral de verschillende nomadenvolkeren werden regelmatig door elkaar gehaald en ook de toegeschreven leefgebieden klopten vaak niet helemaal. Dit kwam grotendeels doordat de Romeinse geografen vaak de eigen grens bij Elephantine en Syene niet overstaken. Er is wel bewijs dat de Romeinen handelden met deze volkeren maar de handelslieden hebben geen teksten achtergelaten die dit gebied omschrijven. Doordat de meeste Romeinen zelf niet de gebieden in *Lower Nubia* bezochten, kregen geruchten en mythes de mogelijkheid om geloofwaardig te zijn voor de Romeinse bevolking. De Romeinen voelden zich, vooral in de beginjaren superieur aan alle volken die er woonden en zagen geen dreiging. De beschaafdere culturen leefden vrijwel alleen langs de Nijloevers. In de woestijnvlaktes hieromheen, leefden nomadenvolkeren die van oase

⁵² Plinius baseerde deze omschrijving van de Blemmyes op de omschrijving van Herodotus die in *Historiën* volgens verhalen uit *Lybia* had gehoord dat de Blemmyes beestachtige mensen waren zonder hoofd.

⁵³ A.K. Bowman en D. Rathbone, 'Cities and administration in Roman Egypt' *The journal of Roman studies* 82 (1992), 107-127.

⁵⁴ Strabo, *Geographika* red. H.L. Jones, Loeb Classical Library 241 deel VIII (Londen, 1930), 137.

⁵⁵ *Ibidem*, 49.

naar oase rondtrokken. De meeste volkeren die hier leefden waren al sterk beïnvloed door de Ptolemaeërs en de Griekse taal en cultuur was bij hen al terug te zien. De Romeinen voelden zich superieur in dit gebied maar hadden respect voor de Egyptische cultuur en religie. In de eerste en tweede eeuw hadden de Romeinen ook weinig problemen aan deze grenzen, maar in de derde eeuw was het een onrustige periode waar de Romeinen veel last van hadden. Waarschijnlijk maakten de Romeinen in deze periode ook gebruik van vriendelijk contact om vrede te bewaren zoals ook in de rest van Afrika gebeurde.

De frontierzone in de vroege jaren

De provincie Egypte werd rond het jaar 30 voor Christus geannexeerd door Octavius, die later de eerste keizer van de Romeinen zou worden. 29 voor Christus, was het eerste, althans volgens bronnen, contact tussen de Romeinen en hun zuiderburen. Na de verovering van Egypte was de eerste taak van Cornelius Gallus, de prefect van Egypte, om de handel met Meroë en de woestijnwegen richting de Rode Zee veilig te stellen.⁵⁶ Hoewel dit geen Imperiale handel was maar een private handel, was dit toch erg belangrijk voor de Romeinse keizer. Elke handelaar moest 25% belasting afstaan over zijn goederen, en dit leverde veel geld op voor het Rijk. Daardoor betaalden de investeringen voor een netwerk aan beschermingstorens en fortificaties zich makkelijk uit.⁵⁷ Een opvallend gegeven is dat het grootste deel van de fortificaties en nederzettingen aan de westkant van de rivier gevestigd zijn.⁵⁸ Dit zou iets te maken kunnen hebben met de vijandige Blemmyes met hun leefgebied ten oosten van de Nijl, maar valt niet met zekerheid te concluderen. Er werd in deze periode dus geen gebruik gemaakt van clientstaten om de veiligheid te waarborgen, hoewel dit vooral in Afrika een veelgebruikte strategie was. Wel was er vriendelijk contact met het koninkrijk Meroë, maar dit valt niet een clientstaat te noemen. Meroë was compleet onafhankelijk en viel ver buiten het Romeinse rijk, daarnaast hadden zij geen bescherming van de Romeinse keizer nodig omdat zij zelf al het sterkste koninkrijk in het gebied waren.

⁵⁶ F.M. Snowden, *Blacks in Antiquity: Ethiopians in Greco-Roman Experience* (Londen, 1970) 131-133.

⁵⁷ D. Rathbone, 'The 'Muziris' Papyrus: financing Roman trade with India' (*Alexandrian studies II in honor of Mostafa el Abbadi. Societe Archeologique d'Alexandrie* (2001) 39-50.

⁵⁸ Pelagios, <http://pelagios.dme.ait.ac.at/maps/greco-roman/> [1-3-2012] Laatst bekeken (26-05-2015).

H4. Het contact met Meroë

De Romeinen hadden verreweg het meeste contact met Meroë in de eerste drie eeuwen nadat het Egypte had veroverd. In het meeste bronmateriaal werd het rijk ook wel Ethiopië genoemd. De Romeinen hadden het idee dat Meroë een groot sterk rijk was maar wisten echter niet hoe ver dit rijk langs de Nijl doorliep. Hierover zijn talloze discussies geweest volgens Plinius tussen Dalion, Aristocreon, Bassilis en Simonides die de afstand tussen de 600 en 1600 kilometer schatten.⁵⁹ Een expeditie die in opdracht van Nero het land verkende bracht antwoord volgens Plinius: het koninkrijk was langs de Nijl 997 kilometer lang. De hoofdstad van Meroe heette ook Meroë en het Rijk liep vanaf de tweede waterval aan de Nijl tot diep in Afrika. Het kan ook zijn dat het Rijk nog veel noordelijker land bezat, tot aan de eerste waterval. De cultuur was een combinatie van Egyptisch en Grieks, waar ook een eigen invulling aan gegeven is. De Meroërs werden ook wel de *Kush* beschaving genoemd.

Vanaf het begin van Gallus' prefectuur in Egypte zijn er inscripties gevonden over het contact tussen Meroë en de Romeinen. Naast het netwerk van fortificaties langs de belangrijke handelsroutes probeerde Gallus via diplomatiek contact een deal met Meroë te maken. Dit deed hij volgens een Latijnse inscriptie met een ambassadeur van Meroë in Philae.⁶⁰ De Romeinen namen het gebied *Nubia* in, er werd een lokale heerser aangesteld en de Meroërs moesten jaarlijks een geldbedrag afstaan. De arrogante en agressieve houding van de Romeinen zorgde voor conflict.⁶¹ Dit verdrag hield dan ook niet lang stand. Toen de Romeinse troepen vijf jaar later naar een campagne in Arabië werden gestuurd maakten de Meroërs hier gebruik van en veroverden grote stukken van Egypte. De opvolger van Gallus, Publicus Petronius werd opgedragen om de Ethiopiërs terug te drijven. Hoewel in grote minderheid wist hij de Meroërs terug te drijven.⁶² Zij werden teruggeslagen tot *Pselchis* en vanuit daar werd er weer onderhandeld tussen de prefect en Meroïsche diplomaten. Petronius stuurden de diplomaten echter helemaal door naar Augustus die op dat moment in Samos, Griekenland was. De diplomaten reisden door naar het Griekse eiland Samos en dit werd zonder conflict geaccepteerd door de Meroïsche koningin Candace.⁶³ Blijkbaar ging in in deze situatie het diplomatieke contact via de keizer zelf en kon de lokale *prefect* of generaal niet namens de Romeinen beslissen. Wat ook duidelijk wordt na Strabo's tekst en aanvullende inscripties, dat diplomatiek contact met Meroë vrijwel vanzelfsprekend was. Steeds werd er gebruik gemaakt van diplomaten voor vredesonderhandelingen. Uiteindelijk

⁵⁹ Plinius, *Historia Naturalis* red. P. Holland, Pliny's natural history in Thirty-seven books I (Leicester, 1847), 158.

⁶⁰ ILS 8995.

⁶¹ S. Burnstein, 'When Greek was an African language: The role of Greek culture in ancient and medieval Nubia' *Journal of world history* 19 (2008), 41-61.

⁶² Strabo, *Geographika* red. H.L. Jones, Loeb Classical Library 241 deel VIII (Londen, 1930), 137-139.

⁶³ Candace was niet de naam van de koningin, deze is helaas onbekend. De Meroïsche taal is grotendeels nog niet vertaald en hierdoor is er ook nog grote onduidelijkheid over de Meroïsche termen en titels. Wel is duidelijk dat de vrouwelijke leiders van de Meroërs steeds de titel Candace kregen in Meroïsche inscripties.

kwam ook deze oorlog weer tot diplomatieke onderhandeling waarbij in 21 voor Christus de vrede van Samos werd vastgelegd. Hierbij werden de Romeinse resultaten waarschijnlijk overdreven door Strabo, aangezien ook Augustus consessies moest doen aan Candace.⁶⁴ De Romeinen kregen een groot deel van *Lower Nubia* maar de Meroërs hoefden geen jaarlijkse betalingen aan de Romeinen meer te maken. Over de volkeren die in *Lower Nubia* leefden werd niet geschreven, ook was er geen diplomatiek contact met hen. De oorlog was tussen twee Rijken, die volgens de Romeinse geografie, geen macht over dit gebied hadden.⁶⁵ De Nubiërs en Blemmyes die hier leefden kwamen niet ter sprake. De Romeinen zagen dit dus ook niet als hun land. Dit kan verklaren waarom de Romeinen ook vrijwel alleen met de Meroërs diplomatiek contact hadden, zij waren volgens de Romeinen de enige andere 'machthebber' in het de *Dodecaschoenos*. De zogenoemde *Pax Romana* gesloten met Meroë, hield ruim 200 jaar stand.⁶⁶ In deze periode bleef er diplomatiek contact bestaan tussen de twee maar dit verliep niet altijd zonder problemen. Kleine conflicten en ambities komen zo nu en dan naar voor uit teksten of inscripties.

Hoewel de vrede voor een relatief lange tijd hierna een gegeven was, kan het ook wel gezien worden als een koude oorlog. De grote hoeveelheid handel en lange periode zonder directe conflicten verbloemden de werkelijke ideeën over elkaar. Zo vonden archeologen het standbeeld van Caesar onder de trap van de grootste tempel in Meroë.⁶⁷ Deze Meroïsche traditie om 'over vijanden heen te lopen' laat merken dat de Romeinen misschien nog steeds als vijand werden beschouwd. De grote hoeveelheid Griekse inscripties in het Meroïsche koninkrijk suggereert een vorm van assimilatie en de invloed van de Romeinen op de Meroërs. Toch is waarschijnlijk het tegenovergestelde waar. Het Grieks werd via de Ptolemeërs al bij alle volkeren langs de Nijl geïntroduceerd die dit vaak deels overnamen naast hun eigen taal. Het was de vorm van communicatie tussen de verschillende volkeren geworden. Terwijl de Meroïsche koningen in de Ptolemeïsche periode zich nog veel representeerden als Griekse elite, kwam de nadruk in de Romeinse periode juist op de eigen Meroïsche tradities en religie.⁶⁸ Vaak waren de tempels en gebouwen nog in Griekse stijl gebouwd, maar de Goden die werden vereerd of boodschappen die deze moesten uitdragen waren vaak Meroïsch van aard. De Griekse stijl en taal was een onderdeel van de eigen

⁶⁴ F.M. Snowden, *Blacks in Antiquity: Ethiopians in Greco-Roman Experience* (Londen, 1970), 133.

⁶⁵ Het kan zijn dat de Nubiërs en Blemmyes gezien werden als ondergeschikten aan de Meroërs en daarom niet voorkomen in het diplomatieke contact. Strabo schreef in zijn beschrijvingen van *Nubia* dat de Blemmyes en Troglodytes ondergeschikt waren aan de 'Aithiopiens.' Het is echter niet duidelijk of Strabo hiermee de Meroërs bedoelde, en ook dan zijn de onafhankelijke Nubiërs, althans volgens Strabo, niet aan bod gekomen in de onderhandelingen. Strabo weerspreekt zo zijn stelling van onafhankelijke Nubiërs.

⁶⁶ L.P. Kirwan, 'Rome beyond the southern Egyptian frontier', *Geographic Journey* 123 (1957), 13-19.

⁶⁷ De Meroërs hadden een oude Egyptische traditie om hun overwinningen te herdenken door een standbeeld van hun vijanden onder de tempel te plaatsen. Op deze manier liepen zij elke keer letterlijk 'over de vijand heen' wanneer de tempel van Isis betreden werd. Dit zou de vijanden volgens traditie verzwakken. Zie voor meer informatie E. Hornung, *The secret lore of Egypt: Its impact on the west* (New York, 2001).

⁶⁸ S. Burnstein, 'When Greek was an African language: The role of Greek culture in ancient and medieval Nubia' *Journal of world history* 19 (2008), 52.

cultuur geworden en had weinig met het Romeinse Rijk te maken. Het leek er juist op dat de Meroërs zich wilden afzetten tegenover de Romeinen.

Ook de Romeinen hadden waarschijnlijk onderhuidse vijandelijkheid tegenover de Meroërs. Zo zijn er meerdere bronnen te vinden over keizer Nero die een expeditie langs de Nijl stuurde om de grondstoffen, bronnen en handelswaren van Meroë te verkennen.⁶⁹ Hoewel de expeditie vriendelijk ontvangen werd en geen kwade bedoelingen leek te hebben, schreef Plinius dat Nero hiermee het land wilde verkennen om na te gaan of het veroverd kon worden. De expeditie werd echter vriendelijke ontvangen en de Romeinen kregen militaire begeleiding en brieven die hen beschermden van aanvallers.⁷⁰ Wanneer dit zou kloppen, betekent het dat de Romeinen vriendelijk contact onderhielden, maar geen vrede op lange termijn voor ogen hadden. Ook keizer Augustus zou al eens een ontdekkingsstocht ondernomen hebben, maar hij vond alleen woestijn en wildernis en het niet de moeite waard om dit land te veroveren.⁷¹ De Romeinen waren in de eerste eeuw dus vooral bezig met de expansiemogelijkheden, maar de mogelijkheden werden voor een oorlog goed onderzocht. Het bewijs voor de stille krachtsstrijd komt misschien wel uit een zwaar beschadigde Griekse papyrustekst geeft misschien wel bewijs van een directe strijd eind eerste eeuw.⁷² Het stuk vermeldt een conflict tussen Romeinse cavalerie met de Ethiopiërs en Troglodyten, maar de reden hiervan is niet bekend. De Romeinen en Meroërs leken beiden de ambitie te hebben om uiteindelijk de complete macht te pakken. De vrede leverden de twee machthebbers echter veel rijkdom op door de handel, waardoor het veroveren van de ander waarschijnlijk geen prioriteit had.

Romeinse en Meroïsche diplomaten benaderden de andere partij altijd met veel respect en vriendschappelijk. Diplomaten gingen over en weer en namen vaak cadeaus mee. Zo zijn er inscripties in Meroë gevonden over cadeaus van 'de farao van het westen.'⁷³ Het bezoek van deze diplomaten draaiden vaak om handel. Hoewel dit niet met zekerheid bevestigd kan worden, draaide in de antieke wereld veel van het politieke en diplomatieke contact om de handel.⁷⁴ Het bronmateriaal voor diplomatiek contact tussen de Romeinen en de Meroërs is zeer schaars en vaak ook gebaseerd op Meroïsche bronnen die grotendeels nog niet vertaald zijn. De Meroïsche diplomaat *Pasan* werd wel duidelijk in verband gebracht met een diplomatieke handelsmissie in opdracht van de Meroïsche koning *Teqerideamani* rond 253 na Christus.⁷⁵ De handel was vermoedelijk de belangrijkste bron van inkomsten

⁶⁹ Seneca, *Quaestiones naturales* red. J.M. Clark, *Physical science in the time of Nero: Being a translation of the Quaestiones naturales of Seneca* (Londen, 1910), 233-234.

⁷⁰ Plinius, *Historia Naturalis* red. P. Holland, *Pliny's natural history in Thirty-seven books I* (Leicester, 1847), 158.

⁷¹ *Ibidem*, 159.

⁷² OGIS 70-71.

⁷³ J. Garstang, A.H. Sayce en F.L. Griffith, *Meroë: the city of the Ethiopians* (Oxford, 1911), 4.

⁷⁴ R. Haaland, 'The Meroitic Empire: trade and cultural influences in an Indian ocean context', *African Archeological review* 31, (2014), 651.

⁷⁵ F.L. Griffith, *Catalogue of the Demotic graffiti of the Dodecaschoenos* (Oxford, 1937) 114-119.

voor Meroë, die door hun ligging, de link tussen Afrikaans ivoor en goud, en de rode zee voor handel met India waren.

Om onduidelijke redenen echter is het Meroïsche koninkrijk in verval geraakt en rond het jaar 300 'mysterieus verdwenen.' De onrustige periode na de tweede helft van de derde eeuw met veel conflicten in de *Dodecaschoenos* zorgde waarschijnlijk voor het einde Meroë.⁷⁶ De handel tussen de Romeinen en Meroïers verminderde sterk door de aanvallen en plunderingen van de Blemmyes op handelscaravanen en handelssteden in deze regio.⁷⁷ Dit kan de neergang van het rijk hebben betekend. Toch zijn er nog wel inscripties gevonden over *Aethiopiens* uit latere tijden. Tot de dag van vandaag is er nog steeds veel onduidelijkheid. De meest aannemelijke theorie is dat de Meroïers de concurrentiestrijd over de handel met de Romeinen langzaam verloren van de Aksumieten, en later ook zelfs veroverd zouden zijn door hen.⁷⁸ De bewijzen hiervoor zijn een pilaar in Meroë die de overwinning van de Aksumieten op Meroë omschrijft en een inscriptie van de koning van de Aksumieten, Ezena, die deze oorlog omschrijft.⁷⁹ Grote delen zijn helaas onleesbaar waardoor verschillende theorieën mogelijk zijn. Het is niet duidelijk of het Meroïsche koninkrijk helemaal vernietigd is. Een andere interessante theorie is van Nubië expert Kirwan die aanhaalt dat Meroë eigenlijk al eerder veroverd was door de Aksumieten en deze pilaar slechts een opstand was die werd neergeslagen.⁸⁰ De Meroïers zouden een soort tributestaat van de Aksumieten kunnen zijn. Waardoor de Meroïers van het podium verdwenen is onduidelijk maar wat wel duidelijk is, is dat er steeds minder teksten over het contact tussen de Romeinen en Meroïers te vinden is. De *Fontes Historiae Nubiorum* geeft aan dat er na ongeveer 220-250 na Christus vrijwel geen nieuw bronmateriaal meer te vinden is in de *Dodecaschoenos*.⁸¹ Aangezien dit de enige contactroute was met Meroë, kan op zijn minst de conclusie getrokken worden dat het contact sterk verminderde. De Romeinen zagen er ook geen taak in om hen te hulp te schieten tijdens het verval. Later vroeg Diocletianus dan ook de *Noubades* om hulp bij het verslaan van de steeds weer plunderende Blemmyes problemen en niet meer de Meroïers.⁸² Dit is het bewijs dat het vriendschappelijke contact tussen de Romeinen en Meroïers maar weinig betekende. Waarschijnlijk was Meroë in de derde eeuw ook te zwak om de Romeinen te helpen. Toch is ook dit gegeven weer verwarrend aangezien de koning van de *Noubades* op dat moment zichzelf de titel: '*King of Noubades and all of the Ethiopians*' toewijst.⁸³ Het is echter onwaarschijnlijk dat de Nubiërs Meroë veroverd zouden hebben. Het zou kunnen dat

⁷⁶ S. Burnstein, 'Axum and the fall of Meroe' *Journal of the American research center in Egypt* 18 (1981), 47-50.

⁷⁷ FHS 242.

⁷⁸ L.P. Kirwan, 'An Ethiopian-Sudanese frontierzone in ancient history' *The Geographical Journey* 138, (1972), 459.

⁷⁹ FHS 285 en FHS 298.

⁸⁰ L.P. Kirwan, 'The decline and fall of Meroe' *Kush* 8 (1960), 169.

⁸¹ FHS 242.

⁸² Procopius, *Bella* red. H.B. Dewing, Loeb Classical Library 61 deel I (Londen, 1914), 185.

⁸³ FHS 317.

hiermee de verschillende stammen van de *Noubades* bedoeld werd die nu onder slechts een koning stonden.

Geconcludeerd kan worden dat het contact tussen de Romeinen en Meroërs vooral om handel draaide. Diplomaten gingen over en weer voor handelsopdrachten. Mede dankzij deze handel bloeiden de regio's en zorgden voor een al dan niet gemeende vriendschappelijk relatie tussen beide machthebbers. Hoewel beiden de ambitie hadden om alleenheerser over het gebied te worden, zagen zij ook geen prioriteit hierin. Meroë had uitstekende ijzerbewerkers en daardoor ook een goed bewapend leger.⁸⁴ Het gebied zelf was ook niet lucratief genoeg voor de Romeinen om ook daadwerkelijk een poging te wagen dit te veroveren. De Romeinen hadden wel expansionistische plannen in de vroege periode maar Meroë bleek te sterk en het land bracht niet genoeg op om ook daadwerkelijk het rijk uit te breiden. In dit opzicht was Egypte niet veel anders dan de andere grensregio's in het Romeinse rijk, en valt het samen met de al bestaande theorieën over Romeins gedrag in de andere grensgebieden. Toch ontstond er een relatief vredige periode die pas rond 250 werd opgeschud door de Blemmyes. De handelsroutes tussen Meroë en Egypte werd steeds minder gebruikt door de vele plunderingen en dit zorgde ook voor het verval van Meroë. De Romeinen deden ook geen moeite om hen te helpen, de Meroërs werden simpelweg vervangen door een ander volk in de regio. Het bondgenootschap betekende dus zeer weinig voor de Romeinen, en bestond waarschijnlijk alleen door de opbrengsten die de intensieve handel opleverde.

H5. Het contact met de Aksumieten

Het rijk van de Aksumieten lag aan de oostkust van Afrika en de hoofdstad van het koninkrijk was in de vroege Romeinse periode Axum. Naast de gebieden in Afrika, bezaten zij ook een territorium in Arabië waar het volk origineel ook vandaan kwam. Dankzij deze strategische ligging aan de Rode zee konden zij het grootste deel van de handel hier controleren. Het rijk is vanaf de eerste eeuw langzaam gegroeid door de omliggende volkeren te verslaan en hun gebied in te nemen. Hoewel de Aksumieten ook door de Ptolemeërs delen van de Griekse taal en cultuur hadden overgenomen, hielden zij toch meer vast aan de eigen taal en cultuur. De Griekse taal werd vrijwel alleen gebruikt voor het contact met de andere volkeren in Afrika.⁸⁵ Het volk was veel minder beïnvloed door de Ptolemeërs als bijvoorbeeld de Meroërs.⁸⁶ Vandaag de dag is het erg moeilijk om een goed beeld van het vroege Askumitische Rijk te vormen, door het grote gebrek aan bronmateriaal. De eerste vermelding van het Aksumitische koninkrijk is te lezen in de *Periplus van de Erythraanse zee*

⁸⁴ B.G. Trigger, 'The myth of Meroe and the African iron age' *African historical studies* 2, (1969) 23-50.

⁸⁵ S. Munro-Hay, *Aksum: An African civilization of Late antiquity* (Edinburgh, 1991), 12.

⁸⁶ L.P. Kirwan, 'An Ethiopian-Sudanese frontierzone in ancient history' *The Geographical Journal* 138, (1972), 458.

pas de eerste eeuw na Christus.⁸⁷ De periode hiervoor is het zeer moeilijk om te weten welk volk later deel uitmaakt van Askumitische koninkrijk. Zelfs het begin van het Rijk kan bediscussied worden. Zo wordt vaak de cultuur van de Di'amat gezien als voorloper van het Aksumitische koninkrijk, waardoor het ontstaan rond 500 voor Christus wordt geschat.⁸⁸ Andere historici gaan daar niet van uit en betogen dat het rijk pas vanaf de eerste eeuw na Christus is ontstaan, toen het officieel Axum als hoofdstad aannam en het zich daar ook naar vernoemde.⁸⁹ De belangrijkste stad van de Aksumieten was echter niet Axum maar Adulis, een grote havenstad aan de rode zee. Aksum was veel minder bekend bij de Romeinen dan Meroë, terwijl het in de derde eeuw een veel sterker koninkrijk was dan Meroë.

Plinius noemt de stad Adulis wel in zijn *Historia Naturalis* maar schrijft deze stad aan de Troglodyten toe.⁹⁰ Er zijn geen aanwijzingen om aan te nemen dat deze stad ook daadwerkelijk van de Troglodyten was en waarschijnlijk was dit dan ook een foute omschrijving. Volgens hem was de stad gesticht door Egyptische slaven die ontvlucht waren in de Ptolemeïsche tijd maar waarschijnlijk bestond de stad al veel langer.⁹¹ In Plinius' tijd was de stad al een zeer grote en belangrijke havenstad met bergen van allerlei dure handelswaren.⁹² Het is niet duidelijk of het Aksumitische rijk toen al bestond maar de *Periplus van Erythraea*, niet later dan een eeuw na Plinius geschreven, omschreef het Aksumitische rijk al als machtig en groot.⁹³ Over de periode hiertussen zijn helaas geen bronnen gevonden, maar dat is ook een signaal dat er waarschijnlijk geen grote oorlog is gevoerd in deze periode. De *Periplus* is een van de weinige bronnen waar de informatie over de Aksumieten vandaan komt. Het is een dagboek van een onbekende handelaar die het gebied waarschijnlijk goed gekend heeft. In het dagboek werd het Aksumitische rijk omschreven en vanzelfsprekend gaat de onbekende auteur diep in op de handelswaren. Uit zijn beschrijvingen blijkt dat het Aksumitische rijk al goed gevestigd en een echte handelsnatie was.⁹⁴ Hoewel de Romeinen meermaals claimden de rode zee geheel onder controle te hebben was dit waarschijnlijk niet waar. Het grootste deel van de oosterse handel ging via Adulis en andere Arabische steden van Aksum door hun strategische ligging, en niet via Egypte.⁹⁵ De stad Adulis lag precies op de plek waar de zeeroute tussen Afrika,

⁸⁷ *Periplus Maris Erythraei*, red. W.H. Schoff, The periplus of the Erythrean sea: travel and trade in the Indian ocean (New York, 1912).

⁸⁸ S. Munro-Hay, *Aksum: An African civilization of Late antiquity* (Edinburgh, 1991), 11.

⁸⁹ K.W. Butzer, 'Rise and fall of Axum, Ethiopia: A geo-archeological interpretation', *American Antiquity* 46 (1981), 471.

⁹⁰ Plinius, *Historia Naturalis* red. P. Holland, Pliny's natural history in Thirty-seven books I (Leicester, 1847), 155.

⁹¹ R. McLaughlin, *The Roman empire and the Indian Ocean: The ancient world economy and the kingdoms of Africa, Arabia and India* (Yorkshire, 2014), 114.

⁹² Plinius, *Historia Naturalis* red. P. Holland, Pliny's natural history in Thirty-seven books I (Leicester, 1847), 155.

⁹³ *Periplus Maris Erythraei*, red. W.H. Schoff, The periplus of the Erythrean sea: travel and trade in the Indian ocean (New York, 1912).

⁹⁴ *Ibidem* 21.

⁹⁵ M.W. Fitzpatrick 'Provincializing Rome: The Indian ocean trade network and Roman imperialism', *Journal of world history* 22 (2011), 47.

Arabië en daarmee ook India het kortste was. De oosterse handelsgoederen waren zeer belangrijk voor de Romeinen. Zelfs Cicero al waarschuwt over het enorme belang van de handel met Azië.⁹⁶ Daarom werden ook pogingen gewaagd om de stad Adulis in handen te krijgen.⁹⁷ De al genoemde expeditie van Nero door Meroë wordt ook vaak in verband gebracht met Aksum waarbij de mogelijkheden tot verovering bekeken werden.⁹⁸ Uiteindelijk werd geconcludeerd dat Adulis te moeilijk was om te kunnen verdedigen wanneer deze in bezit zou zijn. Ook de Aksumieten werden in tussentijd vriendelijk benaderd en er werd veel met hen gehandeld. Het grootste deel van de verre oosterse en Afrikaanse handelsgoederen in Egypte kwam van de Aksumieten zo staat er in de Periplus.⁹⁹ In latere teksten vlak na het jaar 300 wordt er zelfs gesproken over een bondgenootschap. Zo schreef de vroegchristelijke schrijver Rufinus in zijn tekst over de bekering van de Aksumitische koning dat zij vrij langs de kust konden varen, zolang het bondgenootschap tussen de Romeinen en Aksumieten standhield.¹⁰⁰ In de rode zee bestond er veel piraterij maar de Aksumieten wisten plunderingen te beperken en zolang Rome een bondgenoot was werden ook Romeinse schepen beschermd door de Aksumitische beschermingsvloot.¹⁰¹ De Romeinen hadden dus een sterke bondgenoot, aangezien de Romeinen zelf nooit succesvolle pogingen hebben ondernomen om de grootschalige piraterij langs de kusten aan te pakken. Daarnaast werden ook de Beja stammen aangepakt om zo een veilige landroute tussen Aksum en Egypte te creëren.¹⁰² Dit gebeurde om zo de directe Nijlroute tussen Meroë en de Romeinen te kunnen ontlopen.¹⁰³ Aksum en Meroë concurreerden dus met elkaar om de handel met Rome die beide te vriend hield, maar zich niet bemoeide met de onderlinge strijd om zo van beide koninkrijken te kunnen profiteren.

Mede dankzij de Romeinen is het Aksumitische rijk zo sterk geworden in de tweede en derde eeuw, die dankzij hun handel steeds verder konden uitbreiden in Afrika.¹⁰⁴ Toch is er geen uitsluitend bewijs te vinden voor de explosieve groei van het Aksumitische koninkrijk.¹⁰⁵ Het bewijs hiervoor komt grotendeels uit de griekse inscriptie *Monumentum Adulitana II*.¹⁰⁶ Deze inscriptie op een tempel in Adulis wordt gedateerd tussen 285 en 300 na Christus. Het origineel is jammer genoeg niet meer te zien, maar een kopie uit de vijfde

⁹⁶ Cicero, *Pro Lege Manilia*, red. C.D. Yonge, The Orations of Marcus Tullius Cicero literally translated (Londen, 1856), 79.

⁹⁷ M.W. Fitzpatrick 'Provincializing Rome: The Indian ocean trade network and Roman imperialism, *Journal of world history* 22 (2011), 52.

⁹⁸ Plinius, *Historia Naturalis* red. P. Holland, Pliny's natural history in Thirty-seven books I (Leicester, 1847), 158.

⁹⁹ *Periplus Maris Erythraei*, red. W.H. Schoff, The periplus of the Erythrean sea: travel and trade in the Indian ocean (New York, 1912), 24.

¹⁰⁰ Tyranni Rufini, *opera omnia* red. J.P. Migne Patrologiae (Parijs, 1878).

¹⁰¹ Y.M. Kobishchanov, *Axum* vert. L.T. Kapitanoff, Axum (Londen, 1979), 39.

¹⁰² FHS 234.

¹⁰³ S.M. Burstein, 'The Axumite inscription from Meroe and late Meroitic Chronology', *Meroitica* 7 (1984), 220.

¹⁰⁴ G. Mokhtar, *General history of Africa II: Ancient civilizations of Africa* (Parijs, 1981), 364.

¹⁰⁵ A. Paul, *A history of the Beja tribes of the Sudan* (New York, 1954), 37.

¹⁰⁶ FHS 234.

eeuw van een handelaar genaamd Cosmas is wel te lezen.¹⁰⁷ Deze omschrijft de veroveringstochten koning Ezena voor zijn bekering tot het Christendom. Hierin staat zijn verovering op de Beja, ookwel Blemmyes nomadenstammen waarbij Ezena expliciet aangeeft dat zijn koninkrijk nu grenst aan Egypte. Later zou hij tijdens deze campagne ook de *Nobodai* en *Kasu* (Meroïers) hebben veroverd. Door de aanvulling van andere inscripties lijkt dit op een geloofwaardig verhaal. Wanneer er ook naar de Romeinse bronnen wordt gekeken levert dit toch veel verwarring op. De Romeinse Procopius schrijft over dezelfde periode over een diplomatieke deal tussen keizer Diocletianus en de *Nobodai*.¹⁰⁸ De Romeinen zouden zich terugtrekken in de *Dodecaschoenos* en de *Nobodai* hadden als taak de Blemmyes te verjagen uit het gebied. Daarnaast is er ook briefcontact tussen de koning van de Nubiërs en die van de Blemmyes gevonden die dit lijkt te bevestigen.¹⁰⁹ De mogelijkheid dat de Romeinen beide volken om hulp zou hebben gevraagd is ook aanwezig.

Welke van de verhalen de juiste is, valt niet te bevestigen door het altijd gebrekkige bronmateriaal van deze regio. Het is echter onwaarschijnlijk dat de Aksumieten daadwerkelijk de *Dodecaschoenos* aan hun rijk toevoegden, aangezien er vrijwel geen Aksumitisch bronmateriaal in deze regio te vinden is. Het is wel duidelijk dat Aksum een zeer sterk koninkrijk in Midden-Afrika en Arabië was dat floreerde terwijl omringende koninkrijken, inclusief die van de Romeinen, juist in een crisisperiode zaten. Geestelijk leider Mani van de Perzen, omschreef Aksum eind derde eeuw zelfs als een van de vier grootste rijken, naast de Romeinen, Perzië, en China.¹¹⁰ Rond dezelfde tijd begon Aksum ook met het slaan van hun eigen muntgeld.¹¹¹ Het feit dat zij de mogelijkheid hiertoe hadden geeft al een grote mate van onafhankelijkheid aan. De Romeinen waren meer afhankelijk van de Aksumieten en de handel hiervan dan andersom. De Romeinen hadden de Aksumieten nodig voor de handelsproducten uit Afrika. Mede hierom onderhielden de Romeinen vriendelijk contact. Hoewel de Romeinen waarschijnlijk graag het gebied, en met name Adulis, wilden veroveren leek het al vanaf de eerste eeuw een te moeilijk opgave. In plaats daarvan lieten ze Meroë en Aksum met elkaar concurreren om de beste handelsroutes en producten en plukten de vruchten van deze strijd doordat handelsroutes voor hen werden veiliggesteld. Toch is er over Aksum nog veel onduidelijkheid door het gebrekkige bronmateriaal. Doordat Aksum een van de ‘vergeten’ rijken uit het verleden is, is er ook nog maar nauwelijks archeologisch onderzoek hiernaar gedaan. Verder onderzoek is nodig om meer over het rijk te kunnen begrijpen.

¹⁰⁷ Cosmas, *Cosmas indicopleustes* red. J.W. McRindle, The Christian topography of Cosmas: An Egyptian monk (Londen, 1897).

¹⁰⁸ Procopius, *Bella* red. H.B. Dewing, Loeb Classical Library 61 deel I (Londen, 1914), 185.

¹⁰⁹ T.C. Skeat, ‘A letter from the king of the Blemmyes to the king of the Noubades’ *The journal of Egyptian Archaeology* 63 (1977), 159-170.

¹¹⁰ H.J. Polotsky en A. Böhlig, *Kephalaia 1 Hälfte* (Stuttgart, 1940), 188.

¹¹¹ S. Munro-Hay, *Aksum: An African civilization of Late antiquity* (Edinburgh, 1991), 150-167.

H6. De Nubiërs, Blemmyes en de *Dodecaschoenos*

De *Dodecaschoenos* is verreweg het moeilijkste en ingewikkeldste stuk land om te onderzoeken door het gebrek aan- en het tegensprekende karakter van het bronmateriaal in het gebied. De *Dodecaschoenos*, ook wel *Lower Nubia*, werd bewoond door een rijke mix van alle verschillende volkeren uit omliggende streken en dat komt duidelijk naar voren in de cultuur en architectuur in de *Dodecaschoenos*. Toch was dit vooral het leefgebied van de Nubiërs en de Blemmyes. Het ene deel van deze volkeren leefden als nomaden in de woestijn, een oninteressant gebied voor de Romeinen. Het andere deel echter leefde in de steden langs de Nijl. Deze steden hadden door de lange afstand handel via de Nijl, inwoners uit alle windstreken. De grote diversiteit langs de Nijl wordt ook door Strabo opgemerkt. De meest zuidelijke stad Philae bijvoorbeeld, wordt door Strabo omschreven als een stad bewoond door *Aithiopians* en Egyptenaren.¹¹² Het feit dat Strabo dit expliciet vermeld geeft aan dat er veel diversiteit te vinden was. Deze diversiteit aan culturen is ontstaan vanuit het verleden en de aantrekkingskracht van de Nijl. Het oude Egyptische rijk liep door tot diep in Afrika. Alle beschavingen rond de Nijl werden beïnvloed door de cultuur en waren gerespecteerde inwoners van het Rijk. Toen het Egyptische rijk zich uiteindelijk opsplijtte in verschillende koninkrijken bleef de *Dodecaschoenos* een vacuüm die werd opgevuld door mensen uit alle windrichtingen. Desalniettemin was de *Dodecaschoenos* een belangrijke tussenschakel in de handelsroute rondom de Nijl. Strabo's beschrijvingen over dit gebied zijn onduidelijk. Terwijl hij in het ene deel van zijn tekst vermeldde dat het gebied aan het begin van onze jaartelling bewoond werd door Blemmyes en onafhankelijke Nubiërs, werd het later weer omschreven als het land van de *Aithiopians* waar hij de Meroërs mee bedoelde.¹¹³ Het is onwaarschijnlijk dat de Nubiërs onafhankelijk waren, aangezien zij tijdens de oorlog om dit gebied, niet genoemd werden.¹¹⁴ Hoogstwaarschijnlijk was deze regio dus deel van Meroë, bewoond door vooral de Nubiërs en Blemmyes.

Ook nadat de Romeinen het gebied in handen hadden is de *Dodecaschoenos* ingewikkeld door het gebrek aan Romeinse teksten over het gebied in de eeuwen hierna. Griekse inscripties waarin Romeinse keizers vereerd werden geven wel het bewijs voor de

¹¹² Het is niet duidelijk wie Strabo precies met *Aithiopians* bedoelde. Hoewel er vaak de Meroërs mee bedoeld werd in de oudheid, spreekt Strabo even later over de '*Aithiopians towards the south: Troglodytes, Blemmyes, Nubae, Megabari.*' Of Strabo alleen de Meroërs bedoelde of alle volkeren wordt niet duidelijk in zijn tekst, voor de precieze citaten: Strabo, *Geographika* red. H.L. Jones, Loeb Classical Library 241 deel VIII (Londen , 1930), 131-137.

¹¹³ Strabo, *Geographika* red. H.L. Jones, Loeb Classical Library 241 deel VIII (Londen , 1930), 7.

¹¹⁴ De oorlogen tussen 29 en 21 voor Christus die in het hoofdstuk van Meroë uitgebreid omschreven staat en uiteindelijk door de Romeinen gewonnen werd, ging alleen tussen Meroë en de Romeinen. Het is ook onduidelijk of de Nubiërs en Blemmyes meegevochten hebben of invloed hierop hadden.

bezetting van het gebied door de Romeinen.¹¹⁵ Naast deze Griekse inscripties, zijn er ook nog veel Meroïsche inscripties en tempels te vinden waarbij de oude Egyptische cultuur centraal stond.¹¹⁶ De Romeinse aanwezigheid in dit gebied is nauwelijks te zien aan de archeologische vondsten en inscripties. Naast het gebrek aan een sterke Romeinse aanwezigheid zijn er ook aanwijzingen om aan te nemen dat het land vooral beheerst werd door Meroïsche lokale nobelmannen die hier nog woonden nadat de Romeinen het gebied over hadden genomen.¹¹⁷ Dit lijkt een goede verklaring voor de grote mate van onduidelijkheid, aangezien in de *Dodecaschoenos* net als in Meroë, geen bronnen over het administratieve systeem te vinden zijn. Daarnaast sluit het precies aan op Strabo's omschrijving van het verdrag gemaakt in 29 voor Christus.¹¹⁸ Volgens deze theorie maakte *Lower Nubia* officieel wel deel uit van het Romeinse Rijk, maar werd het plaatselijk en onafhankelijk bestuurd. In Philae bijvoorbeeld, is er een Meroïsche inscriptie van de Diplomaat *Pasan* te vinden, waar hij zijn trouw aan zowel de Romeinse Keizer en aan de Meroïsche koning bezweert.¹¹⁹ Op deze manier creëerden de Romeinen een trouwe bufferstaat die de omliggende volkeren onder controle kon houden. Gek genoeg werden de Nubiërs de gehele Romeinse periode tot 300 niet meer genoemd in inscripties. Hoewel een deel in de woestijn ten westen van de Nijl leefden, woonden er ook veel Nubiërs in de grote steden langs de Nijl. Pas eind derde eeuw komen de Nubiërs weer voor in het bronmateriaal.¹²⁰

De Romeinen hadden wel legers in *Lower Nubia* gestationeerd, om de plunderingen van vooral de Blemmyes tegen te gaan.¹²¹ Dit verliep relatief succesvol tot 249, toen de plunderingen intensiverden. Veel historici merken op dat vanaf deze tijd de fortificaties grotendeels verwaarloosd werden en zien dit dan ook als reden van de plunderingen op grote regelmaat.¹²² Historicus Snowden heeft een andere theorie voor deze plunderingen. Volgens hem zouden de Blemmyes zich geïsoleerd hebben gevoeld door de opkomst van het Christendom in Egypte en Axum en zou zich daarom proberen te beschermen.¹²³ Door het

¹¹⁵ OGIS II 670 bijvoorbeeld: '*Emperor Caesar Vespasian Augustus, Saviour and Benefactor, set up by the people of Philae and the Dodecaschoenus*' en FHS 240: '*The master of all land and sea and the whole world, Emperor Caesar Marcus Aurelius Severus Antoninus, Parthicus Maximus, Britannicus Maximus, Germanicus Maximus, Felix, Pius Augustus, dedicted by the people of Philae and the Dodecaschoenus, their benefactor.*'

¹¹⁶ In FHS 231 bijvoorbeeld staat de Meroïsche inscriptie op de tempel in Philae waarbij de Egyptische god Isis werd aanbeden. De Isiscultuur was bleef nog tot na Diocletianus de overheersende religie in het gebied. Het gegeven dat deze, en met deze nog vele andere inscripties, in het Meroïsch geschreven waren, benadrukt de lage mate van Romanisering in het gebied, als hier überhaupt al sprake van was.

¹¹⁷ B.G. Haycock, 'The later Phases of the Meroitic civilization' *The journal of Egyptian Archeology* 53 (1967), 113.

¹¹⁸ Strabo, *Geographika* red. H.L. Jones, Loeb Classical Library 241 deel VIII (Londen, 1930), 135-136.

¹¹⁹ F.L. Griffith, *Catalogue of the Demotic graffiti of the Dodecaschoenos* (Oxford, 1937) 114-119.

¹²⁰ L.P. Kirwan, 'Nubia and Nubian origins' *The geographical journey* 140 (1974), 47.

¹²¹ Y.M. Kobishchanov, *Axum* vert. L.T. Kapitanoff, Axum (Londen, 1979), 41.

¹²² A.K. Bowman, 'The military occupation of upper Egypt in the reign of Diocletian' *The bulletin of the American society of Papyrologist* 15 (1978), 25-38.

¹²³ F.M. Snowden, *Blacks in Antiquity: Ethiopians in Greco-Roman Experience* (Londen, 1970), 138.

gebrek aan tegenstand konden zij voor grote problemen zorgen.¹²⁴ Ondanks dat de Blemmyes keer op keer verslagen en verdreven werden door het Romeinse leger, vielen zij keer op keer opnieuw aan, en wisten grote schade aan te brengen bij de Romeinen.¹²⁵ Doordat zij vaak bondgenootschappen sloten met de vijanden van de keizer waren zij enorm effectief. Een groot deel van de opstanden in Egypte eind derde eeuw, werden gesteund en opgelaaid door de Blemmyes.¹²⁶ Maar niet alleen de Romeinen voerden oorlog met de Blemmyes. Ook de Meroërs hadden grote problemen door deze plunderingen en kwamen ook in oorlog met hen, zo is er een Romeinse lofzang te vinden over een oorlog tussen Meroë en de Blemmyes in 291.¹²⁷ De gewonnen conflicten met de Blemmyes werden vaak geëerd, terwijl deze nauwelijks effect hadden.¹²⁸ Diocletianus merkte dit zelf ook op en zou daarom gekozen hebben om de grenzen terug te trekken tot achter de *Dodecaschoenos*. Procopius schreef hierover dat het gebied te veel legers en geld kostte om het effectief te bewaken.¹²⁹ Volgens zijn omschrijving was terugtrekken van de troepen vooral een economische keuze. Daarnaast schakelde Diocletianus de hulp in van de *Nobodai*, overigens is dit de eerste vermelding van de Nubiërs sinds twee eeuwen. De Nubiërs zouden het gebied van de *Dodecaschoenos* krijgen wanneer zij de Blemmyes wisten te verdrijven, en vervolgens zou hij hen ook nog eens jaarlijks betalen om niet de Romeinen aan te vallen.¹³⁰ Opvallend genoeg lijkt er in deze crisisjaren geen contact meer met Meroë te zijn, zij werden ook niet gevraagd als bondgenoot tegen de Blemmyes, een signaal dat Meroë in deze periode al sterk verzwakt was. Ezena, koning van Aksum, is vermoedelijk wel gevraagd als hulp tegen de Blemmyes.¹³¹ Dat kan de verovering van Ezena op de Blemmyes verklaren. Er zijn echter geen aanwijzingen dat de Aksumieten de *Dodecaschoenos* ook aan hun rijk toegevoegd hadden, dit bleef vooral in handen van de Nubiërs en Blemmyes die plotseling als onafhankelijke machthebber met elkaar communiceerden.¹³² De nomadenstammen handelden vrijwel uit het niets als onafhankelijke rijkjes terwijl zij voorheen niet belangrijk genoeg geacht werden, hoogstwaarschijnlijk is het verval van Meroë hier verantwoordelijk voor. Na de val van dit sterke koninkrijk ontstonden in de vierde eeuw een aantal koninkrijkjes die het vacuüm opvulden. Na het terugtrekken van de Romeinse legers tot aan Syene werden ook de Romeinse legioenen in Egypte aangepast en uitgebreid. Zo kwamen er twee extra legioenen aan de zuidgrens bij Syene. Het is echter niet bekend hoe groot deze legioenen waren, maar de extra producten die naar de grensgebieden werden gestuurd,

¹²⁴ G.W. Murray en E.H. Warmington, 'Trogytica: The red sea littoral in Ptolemaic times' *Geographic Journey* 133 (1967), 24-33.

¹²⁵ F.M. Snowden, *Blacks in Antiquity: Ethiopians in Greco-Roman Experience* (Londen, 1970), 138.

¹²⁶ FHS 323.

¹²⁷ FHS 279.

¹²⁸ FHS 280, FHS 281, FHS 282, FHS 283 en FHS 284.

¹²⁹ Procopius, *Bella* red. H.B. Dewing, Loeb Classical Library 61 deel I (Londen, 1914), 185.

¹³⁰ *Ibidem*, 186.

¹³¹ Y.M. Kobishchanov, *Axum* vert. L.T. Kapitanoff, Axum (Londen, 1979), 41.

¹³² T.C. Skeat, 'A letter from the king of the Blemmyes to the king of the Noubades' *The Journal of Egyptian Archaeology* 63 (1977), 159-170.

suggereren dat de grenzen significant versterkt werden.¹³³ Dit geeft aan dat het verlies van Meroë toch een grote invloed heeft gehad op de Romeinse handelingen aan de grenzen. Meroë nam waarschijnlijk grotendeels de bescherming van de handelsroutes op zich, terwijl de Romeinen de Blemmyes alleen uit eigen grondgebied verdreven.¹³⁴ Zelfs de *Dodecaschoenos* werd niet verdedigd, de bronnen over de oorlog met de Blemmyes gaven steeds aan dat de Romeinse legers stopten wanneer deze uit Egypte verdreven waren.

Toch waren alle maatregelen niet effectief aangezien de Romeinen na Diocletianus nog zeker drie eeuwen oorlog hadden met de Blemmyes. De politiek bedreven in de *Dodecaschoenos* bleek in de eerste twee eeuwen relatief succesvol te zijn. De mix van culturen langs de Nijl bleek een goede bufferstaat te zijn tegen aanvallen. De plunderingen van de Blemmyes waren geen grote last en konden relatief gezien onder controle gehouden worden. Om onbekende redenen werden de Blemmyes eind derde eeuw steeds agressiever en werden met hun plundertochten een bedreiging voor alle volkeren langs de Nijl. Door de vele opstanden in Egypte zelf, vaak ook gesteund door de Blemmyes, hadden de Romeinen niet genoeg mankracht om de Blemmyes effectief neer te slaan. Om deze reden werden er wanhopig bondgenoten gezocht die hen konden verslaan, en werd het gebied de *Dodecaschoenos* verlaten. De militaire maatregelen van Diocletianus kwamen vooral voort uit economische keuzes om de kosten zo laag mogelijk te houden en de handelsroutes met Afrika en de Rode Zee zo goed mogelijk beschermd te houden. De grens bij de Romeinse steden Syene en Elephantine werd hierna een duidelijke afscheiding tussen de Romeinen en Afrikaanse koninkrijken, terwijl de eerste drie eeuwen de grens tussen de Romeinen en de andere volkeren niet duidelijk afgebakend was, maar een gebied waarbij alle culturen bijeen kwamen.

¹³³ A.K. Bowman, 'The military occupation of upper Egypt in the reign of Diocletian' *The bulletin of the American society of Papyrologist* 15 (1978), 25-38.

¹³⁴ S.M. Burnstein, 'The Roman withdrawal from nubia: A new interpretation' *Symbolae Osloenses* (2010), 129.

H7. De functie van de *frontierzone* van Egypte

Egypte is in veel opzichten uniek ten opzichte van de andere *frontierzones*. Het specifieke onderzoek naar de *Dodecaschoenos* bevat nog veel onzekerheden door het grote gebrek aan bronmateriaal en dankzij het nog beperkte archeologische onderzoek naar de Romeinse periode. Desalniettemin zijn er genoeg aanwijzingen te vinden waarop een goede theorie over de *limes*, of ook wel grenzen, van de zuidelijke *frontier* van Egypte gebaseerd kan worden. Wel is het zo dat er pas vanaf Diocletianus teksten zijn geschreven waarin het woord *limes* vermeld staat. Opvallend genoeg valt dat samen met het terugtrekken van de Romeinse legers in de *Dodecaschoenos* en het trekken van een duidelijke grens bij de steden Syene en Elephantine.¹³⁵ Het unieke aan de Egyptische *frontier* is dat het een combinatie is van een duidelijke strikte grens aan de Nijl met daarnaast een vage niet te omschrijven grens in de woestijnen oost en west van de Nijl.¹³⁶ De oevers van de Nijl waren voor de Romeinen ook het enige interessante stuk land in de *Dodecaschoenos* door de vele handel en vruchtbare grond langs de rivier. Hoewel er genoeg bewijzen zijn dat de *Dodecaschoenos* officieel onderdeel was van het Romeinse Rijk, was dit alsnog een vaag gebied. Romeinse legers waren hier gestationeerd en trouw werd uitgeroepen aan de Romeinse keizer.¹³⁷ Toch werd er nog steeds een duidelijke grens getrokken bij de eerste waterval. Het ziet er naar uit dat deze oude grens langs de Nijl zelfs na de annexatie van de *Dodecaschoenos* stand hield, hoewel er wel wederzijdse contacten voorbij de eerste waterval plaats vonden. De bewijzen over diplomaten van de Afrikaanse buurvolkeren zijn altijd in de stad Philae te vinden, de eerste stad voorbij de eerste waterval. Deze stad werd volgens Strabo ook bewoond door alle verschillende volkeren, *Aithiopians*, Egyptenaren en Romeinen.¹³⁸ Deze stad zou als een soort douanestad gezien kunnen worden, met ambassades van alle volkeren waar diplomaten regelmatig handelden namens hun keizers. De Afrikaanse diplomaten trokken vrijwel nooit verder dan Philae, maar ook de Romeinse diplomaten gingen niet verder dan deze stad.

Wat was dan de functie van de *Dodecaschoenos*? Deze vraag is moeilijk te beantwoorden omdat er weinig Romeinse inscripties en bronmateriaal over de regio te vinden zijn. Dit zou erop kunnen wijzen de Romeinen hier nauwelijks aanwezig waren en hier ook maar weinig invloed op uit oefenden. Naast deze Romeinse inscripties is er wel veel Meroïsch bronmateriaal te vinden. Het ziet er ook naar uit dat de *Dodecaschoenos* een uniek positie had in de regio. Het was niet Romeins, maar het was ook niet Meroïsch, Nubisch of

¹³⁵ Procopius, *Bella* red. H.B. Dewing, Loeb Classical Library 61 deel I (Londen, 1914), 185.

¹³⁶ Mayerson, P., 'The meaning of the word *limes* in the papyri' *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* (1989), 287-291.

¹³⁷ OGIS II 670 en FHS 240.

¹³⁸ Strabo, *Geographika* red. H.L. Jones, Loeb Classical Library 241 deel VIII (Londen, 1930), 131-137.

Blemmyes. Het was een mix van alle volkeren en culturen. De zuidelijke grens met Meroë is ook niet helemaal duidelijk omdat de Romeinen hier niet over spraken. In dit geval biedt de theorie van Haycock een interessante uitkomst.¹³⁹ De Romeinen zouden na de annexatie pleiten voor lokale heersers voor de *Dodecaschoenos*. De regio zou vervolgens moeten dienen als een bufferzone tegenover vijandelijke volksstammen.¹⁴⁰ Toch is ook deze theorie moeilijk te bewijzen omdat het enige bewijs voor deze theorie is dat er inscripties van Meroïsche adellijke titels in de *Dodecaschoenos* gevonden zijn.¹⁴¹ Dit past wel binnen het grote verhaal. Alle moderne historici over *frontierzones* waren het grotendeels eens met Edward Luttwak's eerste fase over de Romeinse grensstreken.¹⁴² De defensie langs de grenzen werd in deze tijd grotendeels geregeld door clientstaten. De *Dodecaschoenos* zou een poging van de Romeinen geweest kunnen zijn voor de creatie van een clientstaat. Als dat het geval is, dan neemt de Egyptische *frontierzone* een unieke plek in. Nergens in het Rijk is een clientstaat ook daadwerkelijk gecreeërd.

Dan volgt nog het contact met de grote koninkrijken Meroë en Aksum. De veel bekritiseerde theorie van Luttwak waarbij de Romeinen als defensief en vredelievend volk werden gezien is ook in het geval van Egypte niet van toepassing. De Romeinen onderzochten waarschijnlijk via expedities naar de mogelijkheden voor uitbreiding en verovering van de twee koninkrijken.¹⁴³ Deze waren ook nodig door de gebrekkige kennis van de Romeinen in het gebied voorbij de eigen grenzen. De theorie van David Cherry over *frontierzones* lijkt het meest plausibel in de situatie van Egypte, hoewel ook deze niet helemaal juist is. Waarbij Whittaker en Luttwak een duidelijke grens zien, administratief, cultureel of militair, ziet Cherry een langzame overgangszone tot het punt waarbij het land niet meer productief genoeg was.¹⁴⁴ De Romeinen lijken ook daadwerkelijk de economische kosten en baten afgewogen te hebben door middel van de expeditietochten in opdracht van Nero.¹⁴⁵ Toch was het niet alleen een economische keuze, de Romeinen keken ook naar de langere termijn: was het gebied wel effectief te verdedigen?¹⁴⁶ Nadat zij tot de conclusie kwamen dat dit niet het geval was, werd er uiteindelijk gekozen om niet verder uit te breiden. De keuzes van de Romeinen waren in dit geval dan ook veel beter doordacht dan vaak wordt aangenomen. Ook de beslissing van Diocletianus om uiteindelijk de grenzen terug te trekken tot aan Syene en Elephantine was een strategische keuze. Procopius

¹³⁹ B.G. Haycock, 'The later phases of Meroitic civilization' *JAE* 53 (1967), 110.

¹⁴⁰ B. Hendrickx, 'On the withdrawal of the Roman troops from the Dodecaschoenos in AD 298: Many questions and few answers – the problems in perspective' *Akroterion* 59 (2014), 54.

¹⁴¹ B.G. Haycock, 'The later Phases of the Meroitic civilization' *The Journal of Egyptian Archeology* 53 (1967), 113.

¹⁴² E. Luttwak, *Grand strategy of the Roman Empire from the first century to the third*. (Baltimore, 1976) 7-50.

¹⁴³ Plinius, *Historia Naturalis* red. P. Holland, *Pliny's natural history in Thirty-seven books I* (Leicester, 1847), 158.

¹⁴⁴ D. Cherry, *Frontier and Society in Roman North Africa* (Oxford, 1998), 37.

¹⁴⁵ Plinius, *Historia Naturalis* red. P. Holland, *Pliny's natural history in Thirty-seven books I* (Leicester, 1847), 158.

¹⁴⁶ M.W. Fitzpatrick 'Provincializing Rome: The Indian ocean trade network and Roman imperialism, *Journal of world history* 22 (2011), 52.

omschreef dat Diocletianus de keuze maakte omdat de kosten om het gebied te verdedigen niet opwogen tegen de opbrengsten.¹⁴⁷ Militaire kosten en economische opbrengsten van de handel werden dus regelmatig tegen elkaar afgewogen.

Omdat de Romeinen uiteindelijk geen pogingen meer maakten om Aksum of Meroë te veroveren, bestond er, tenminste aan het oppervlakte, vriendschappelijk contact waarbij vaak ook cadeaus werden meegenomen.¹⁴⁸ Vrijwel al het diplomatieke contact met Aksum en Meroë draaide om handel. Meroë en Aksum brachten zeer gewilde handelswaren mee uit exotische gebieden die de Romeinen niet of nauwelijks kenden. De Romeinen maakten in de crisisjaren ook dankbaar gebruik concurrentiestrijd tussen beide rijken. In de crisisjaren van de derde eeuw, waarbij de Romeinen veel problemen hadden met de Blemmyes en hun plunderingen, zorgde bijvoorbeeld Aksum ervoor dat er een grote handelsroute door het land van de Blemmyes werd veiliggesteld.¹⁴⁹ Doordat Meroë hier stukken minder succesvol in was, is het Meroïsche Rijk, die zeer afhankelijk waren van hun handel met de Romeinen uiteindelijk ten onder gegaan. Hoewel de Blemmyes voor zeer veel problemen zorgden bij de Romeinen in de derde eeuw, werd er nauwelijks nagedacht voor een lange termijnplan. Terwijl bij de grote koninkrijken Aksum en Meroë wel afwegingen werden gemaakt, gebeurde dit niet bij de nomadische volksstammen. Waarschijnlijk hadden de Romeinen ook veel moeite met het onderscheiden van deze volksstammen, regelmatig hadden zij de namen fout en ontstonden er overkoepelende termen voor de verschillende stammen. Alleen de grote koninkrijken waren partners waar de Romeinen mee wilden en konden onderhandelen.

De *frontierzone* in de regio *Dodecaschoenos* kan dus vooral gezien worden als een bufferzone om de Nijlhandel te beschermen. Het gebied zelf was een mix van allerlei volkeren, waarbij de Romeinen ondervertegenwoordigd waren. De keuze om dit gebied te annexeren was waarschijnlijk een strategische waarbij militaire en economische kosten en baten tegen elkaar werden opgewogen. In de crisisjaren van de derde eeuw zochten de Romeinen vooral hulp bij de grote koninkrijken om de handel te beschermen. Ook dit was wederom een economische maar ook militaire afweging. Toen dit niet werkte werd er door Diocletianus besloten de grenzen helemaal terug te trekken tot de makkelijk verdedigbare grenzen rond Syene en Elephantine. De Egyptische *frontierzone* werd dus vastgelegd na een combinatie van strategische, militaire en economische beslissingen.

¹⁴⁷ Procopius, *Bella* red. H.B. Dewing, Loeb Classical Library 61 deel I (Londen, 1914), 185.

¹⁴⁸ J. Garstang, A.H. Sayce en F.L. Griffith, *Meroë: the city of the Ethiopians* (Oxford, 1911), 4.

¹⁴⁹ FHS 234.

Bibliografie:

- Appianus, *Praefatoria*, red. H. White, Loeb Classical Library 2, deel I (Londen, 1913).
- Barnard, H., 'Sire, il n'ya pas de Blemmyes: A re-evaluation of historical and archeological data' *People of the red sea: Proceedings of the red sea project II*, (2004), 23-38.
- Bowman, A.K., 'The military occupation of upper Egypt in the reign of Diocletian' *The bulletin of the American society of Papyrologist* 15 (1978), 25-38.
- Bowman, A.K. en Rathbone, D., 'Cities and administration in Roman Egypt' *The journal of Roman studies* 82 (1992), 107-127.
- Burnstein, S.M., 'The Axumite inscription from Meroe and late Meroitic Chronology', *Meroitica* 7 (1984), 220-221.
- Burnstein, S., 'When Greek was an African language: The role of Greek culture in ancient and medieval Nubia' *Journal of world history* 19 (2008), 41-61.
- S.M. Burnstein, 'The Roman withdrawal from nubia: A new interpretation' *Symbolae Osloenses* (2010), 125-129.
- Butzer, K.W., 'Rise and fall of Axum, Ethiopia: A geo-archeological interpretation', *American Antiquity* 46 (1981), 471-495.
- Cagnat, R. en Besnier, M., *L'Année Épigraphique: Revue des publications épigraphiques* (Parijs, 1921).
- Cagnat, R. en Besnier, M., *L'Année Épigraphique: Revue des publications épigraphiques* (Parijs, 1921).
- Cosmas, *Cosmas indicopleustes* red. J.W. McRindle, The Christian topography of Cosmas: An Egyptian monk (Londen, 1897).
- Cherry, D., *Frontier and Society in Roman North Africa* (Oxford, 1998).
- Cicero, *Pro Lege Manilia*, red. C.D. Yonge, The Orations of Marcus Tullius Cicero literally translated (Londen, 1856), 79.
- Dessau, H., *Inscriptiones Latinae selectae* (Berlin, 1892).
- Dyson, S.L., 'The Roman frontier in comparative perspective: the view from North America', in P. Brun, S. van der Leeuw, C.R. Whittaker, *Frontières d'Empire. Nature et signification des frontières romaines* (Nemours, 1993), 149-157.

- Eide, T, Hagg T, Pierce T en Török L *Fontes Historiae Nubiorum: Textual sources for the history of the middle Nile region between the eight century BC. and the sixth century AD. III* (Bergen, 1998).
- Fitzpatrick, M.W., 'Provincializing Rome: The Indian ocean trade network and Roman imperialism, *Journal of world history* 22 (2011), 27-54.
- Frontinus, *Stratagems* red. C.E. Bennet, Loeb Classical Library 174 (Londen, 1925).
- Garstang, J., Sayce, A.H. en Griffith F.L., *Meroë: the city of the Ethiopians* (Oxford, 1911).
- Griffith, F.L., *Catalogue of the Demotic graffiti of the Dodecaschoenos* (Oxford, 1937) 114-119.
- Haaland, R., 'The Meroitic Empire: trade and cultural influences in an Indian ocean context', *African Archeological review* 31, (2014), 651.
- Hanson, W.S., 'The nature and function of Roman frontiers', in J.C. Barrett, A.P. Fitzpatrick, L. Macinnes (eds.), *Barbarians and Romans in North-West Europe from the Later Republic to Late Antiquity* (Oxford, 1989), 55-63.
- Haycock, B.G., 'The later Phases of the Meroitic civilization' *The journal of Egyptian Archeology* 53 (1967).
- Hekster, O. *Commodus: an emperor at the crossroads* (Amsterdam, 2002).
- Hendrickx, B., 'On the withdrawal of the Roman troops from the Dodecaschoenos in AD 298: Many questions and few answers – the problems in perspective' *Akroterion* 59, (2014), 47-65.
- Rathbone, D., 'The 'Muziris' Papyrus: financing Roman trade with India' (*Alexandrian studies II in honor of Mostafa el Abbadi. Societe Archeologique d'Alexandrie* (2001) 39-50.
- Herodotus, *Historiën* red. A.D. Godley, Loeb Classical Library 117 deel I, (Londen, 1920).
- Herodotus, *Historiën* red. A.D. Godley Loeb Classical Library 119 deel VII, (Londen, 1921).
- Homerus, *Odyssee* red. A.T. Murray, Loeb Classical Library 104 deel I, (Londen, 1919).
- Isaac, B., 'The meaning of the terms limes and Limitanei' *The Journal of Roman Studies* 78 (1988), 125-147.
- Isaac, B., *The limits of empire: The Roman army in the east* (Oxford, 1990).

- *Itinerarium provinciarum Antonini Augusti Itinerarium* red. O. Cuntz, *Itineraria Romana I* (Leipzig, 1929).
- Luttwak, E., *Grand strategy of the Roman Empire from the first century to the third* (Baltimore, 1976).
- Kirwan, L.P., 'An Ethiopian-Sudanese frontierzone in ancient history' *The Geographical Journey* 138, (1972), 457-465.
- Kirwan, L.P., 'The decline and fall of Meroe', *Kush* 8 (1960), 163-173.
- Kirwan, L.P., 'Nubia and Nubian origins' *The geographical journey* 140 (1974), 43-50.
- Kobishchanov, Y.M., *Axum* vert. L.T. Kapitanoff, *Axum* (Londen, 1979).
- Mattern, S., *Rome and the enemy: Imperial strategy in the principate* (Londen, 1999).
- McLaughlin, R., *The Roman empire and the Indian Ocean: The ancient world economy and the kingdoms of Africa, Arabia and India*, (Yorkshire, 2014), 114.
- Mokhtar, G., *General history of Africa II: Ancient civilizatrions of Africa* (Parijs, 1981), 364.
- Mommsen, T., *Corpus Inscriptionum Latinarum III* (Berolini, 1873).
- Munro-Hay, S., *Aksum: An African civilization of Late antiquity* (Edinburgh, 1991).
- Murray, G.W. en Warmington, E.H., 'Trogytica: The red sea littoral in Ptolemaic times' *Geographic Journey* 133 (1967), 24-33.
- *Panegyric of Constantius* red. R.A. Mynors, C.E. Nixon en B.S. Rodgers, *In praise of later Roman Emperors: The Panegyrici latini* (Oxford, 1994).
- Parker, G. 'Ex Oriente Luxuria: Indian Commodities and Roman Expierence' *Journal of the economical and social history of the Orient* 45 (2002), 40-95.
- Paul, A., *A history of the Beja tribes of the Sudan* (New York, 1954).
- Pelagios, <http://pelagios.dme.ait.ac.at/maps/greco-roman/> [1-3-2012] Laatst bekeken (26-05-2015).
- *Periplus Maris Erythraei*, red. W.H. Schoff, *The periplus of the Erythrean sea: travel and trade in the Indian ocean* (New York, 1912).
- Plinius, *Historia Naturalis* red. P. Holland, *Pliny's natural history in Thirthy-seven books I* (Leicester, 1847).

- Polotsky, H.J. en Böhlig, A., *Kephalaia 1 Hälfte* (Stuttgart, 1940).
- Procopius, *Bella* red. H.B. Dewing, Loeb Classical Library 61 deel I (Londen, 1914), 185.
- Salway, B., 'Sea and river travel in the Roman itinerary literature', in R. Talbert en K. Brodersen (eds.), *Space in the Roman World: its Perception and Presentation* (Münster, 2004), 68-85.
- Seneca, *Quaestiones naturales* red. J.M. Clark, Physical science in the time of Nero: Being a translation of the Quaestiones naturales of Seneca (Londen, 1910), 233-234.
- Skeat, T.C. 'A letter from the king of the Blemmyes to the king of the Noubades' *The journal of Egyptian Archaeology* 63 (1977), 159-170.
- Sickle, C.E., 'The public Works of Africa during the reign of Diocletian' *Classical Philology* 25 (1930) 173-179.
- Snowden, F.M., *Blacks in Antiquity: Ethiopians in Greco-Roman Experience* (Londen, 1970).
- Strabo, *Geographika* red. H.L. Jones, Loeb Classical Library 8 deel I (Londen , 1917).
- Strabo, *Geographika* red. H.L. Jones, Loeb Classical library 241 deel VIII (Londen, 1930).
- Suidas, *Suidae Lexicon*, red. A. Adler, A new edition of Suidas Suidae Lexicon (Leipzig, 1928).
- Tacitus, *Annales*, red. A.J. Church en W. J. Bodribb, Annals of Tacitus translated into English with notes and maps (Cambridge, 1876).
- Talbert, R., *Map by map directory to accompany the Barrington atlas of the Greek and Roman world* (New Jersey, 2000).
- Török, L., *Herodotus in Nubia* (Leiden, 2014).
- Trigger, B.G., 'The myth of Meroe and the African iron age' *African historical studies* 2, (1969), 23-50.
- Tyranni Rufini, *Opera omnia* red. J.P. Migne Patrologiae (Parijs, 1878).
- Vergilius, *Aeneid*, red. J. Dryden, Virgil's Aeneid (New York, 1909).
- Whittaker, C.R., *Rome and its frontiers: The dynamics of empire* (New York, 2004).

